КОНСТАНТИН ДИМИТРОВ КОСЕВ

Роден на 15 август 1937 г. в гр. Дупница. Завършва специалност „История“ в СУ „Св Климент Охридски“. От 1961 до 1964 г. е аспирант по „История на Българското национално възраждане“ в Института по история при БАН. През 1965 г. постъпва на работа в същия институт като научен сътрудник. През 1966-1967 г. е стипендиант на фондация „Александър фон Хумболт“ във ФР Германия (Мюнхен и Бон). През 1972 г. е избран за старши научен сътрудник II ст. в секция „Възраждане“ при Института по история. От същата година изпълнява длъжността зам.-директор на този институт. През 1977 г. защитава докторска дисертация, а през 1979 г. е избран за професор по Нова българска история в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, където чете общ курс по история на Българското възраждане. От 1982 г. е завеждащ секция „Нова и най-нова обща история“ в Института по история. През 1989 г. е избран за чл.-кор. на БАН. От 1996 г. е зам.-председател на БАН.

По-важни публикации: „Панайот Хитов – живот и революционна дейност“, „За капиталистическото развитие в българските земи през Възраждането“, „Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение (1856-1878 г.), „Германската общественост и Източният въпрос (1871-1878 г.)“ и др.

КОНСТАНТИН КОСЕВ

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

ПРЕЛЮДИЯ КЪМ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“

КОНСТАНТИН КОСЕВ

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ – ПРЕЛЮДИЯ КЪМ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

сканирал: Ж.Войников: http://www.bulgari-istoria-2010.com

КОНСТАНТИН КОСЕВ

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ – ПРЕЛЮДИЯ КЪМ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

СОФИЯ • 2000
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО
„Проф. МАРИН ДРИНОВ“

© Константин Димитров Косев, 2000
© Богдан Николаев Мавродинов, художник, 2000

ISBN 954-430-737-0

20 април (2 май) 1876 г.

Първият изстрел в Копривщица, възвестил началото на Априлското въстание. Една знаменателна дата в новата ни история. На този ден, след близо петвековно покорство, набрал сили и кураж, българският народ обявява тотална война на Османската империя. Това е началото на края. Дързостта, готовността за саможертва и политическата находчивост надмогват грубата сила и превъзходството на противника, за да трасират пътя към победата в неравни битки и тежки изпитания. Тази ден с основание може да се смята за истинския рожден ден на съвременна България.

20 май (1 юни) 1876 г.

Коварен вражески куршум поразява смъртоносно поета гений и революционер Христо Ботев. Един злощастен ден на всеобща национална покруса. Ала в този случай вместо печал покрусата предизвиква чувства на възхищение и признателност. Смъртта саможертва на народния гений тутакси се превръща в символ на българското възкресение като народ и държава. Това е цената, високата цена на откупа, който плаща България по волята на Ботев за правото да бъде свободна страна. Този ден навеки ще блести в българския календар като надеждна опора на националното самочувствие.

I. ИСТОРИОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ НА ПОДХОДА КЪМ ТЕМАТА

По териториален обхват и степен на организация, по брой на участниците, по своите политически резултати и значение Априлското въстание през 1876 г. е безспорно най-крупната изява на българското националноосвободително движение в епохата на Възраждането. Това събитие предизвиква основателно изключителен обществен и научен интерес, поради което от 124 години присъства без прекъсване в историографията като обект за проучване.

За Априлското въстание са натрупани огромно количество публикации — научни и научнопопулярни. Първите му изследователи са сред останалите живи участници и съвременници, които описват в своите мемоари едни или други моменти от бунтовната пролет на 1876 г. Най-голяма стойност има забележителното произведение на Захари Стоянов „Записки по българските въстания 1870—1876 г.“, публикувано през 1884—1892 г. и претърпяло десетки издания. Наред с мемоарния си характер трудът съдържа и известни изследователски елементи. В този смисъл може да се каже, че съчинението на Захари Стоянов е пръв опит за обобщаващо изследване на въстанието.

Съществено значение имат също спомените на Стоян Заимов, Никола Обретенов, Константин Величков, Иваница Данчов, Иван Гешев, Стефан Пешев и много други.

Като тема Априлското въстание намира широко място в поселищните проучвания. Особено голям интерес представляват краеведческите изследвания за въстанието в Панагюрище, Клисура, Копривщица, Батак, Брацигово, Перущица, Пазарджик, Пловдив, Стара Загора, Сливен, Габрово, Търново, Враца, Ловеч, Севлиево и др.

Във връзка с изучаването на Априлското въстание са издирени и обнародвани голямо количество документи. По-важни документални публикации са: изданието на Д. Т. Страшимиров „Архив на

Възраждането“, т. I (1908 г.); тритомният сборник от документи „Априлско въстание 1876 г.“ (1954—1956 г. под редакцията на Ал. Бурмов); документалният сборник „Освобождение Болгарии от турецкого ига“, т. I, „Освободительная борьба южных славян и Россия 1875—1877 г.“ (М., 1961 г.) и др.

Най-голямото първо обобщаващо научно изследване за Априлското въстание е на Д. Страшимиров. Неговата тритомна монография „История на Априлското въстание“ се появява през 1907 г. През следващите години интересът към темата продължава да расте. Тя е обект на множество публикации — монографии, научнопопулярни очерци, студии и статии, в които се изясняват едни или други страни на въстанието. Десетилетия наред много изследователи — професионални историци, ентусиазирани любители родолюбци, политици и общественици, от всички поколения дават своя принос в това отношение.

Най-общата преценка на направеното досега за изясняване на Априлското въстание като крупно събитие в новата ни история е, че то е огромно по обем и богато по съдържание. Ала същевременно прави впечатление, че главните приноси имат ясно изразена емпирическа насоченост и се отнасят предимно до неговата фактологическа характеристика. В литературата има обаче и публикации по редица принципни въпроси, свързани с обяснението на отделни проявления и цялостното осмисляне на събитието, които не са убедително изяснени. Става дума например за такива възлови проблеми, свързани с причините, характера, движещите сили, международните аспекти и политическите му резултати, по които има различни и дори често пъти разнопосочни становища. Този разнобой се дължи на сериозните различия в мотивацията при подхода за възприемане и осмисляне на въстанието. Във всички случаи тази мотивация е тясно свързана и зависи от идейно-политическите пристрастия, от равнището на професионалната историческа квалификация и от емоционално-романтичната нагласа на всеки автор.

Най-отличителен в изследванията за въстанието е емоционално-романтичният патос. Съдбовният и драматичен характер на събитието му придава някакво особено очарование, което силно емоционално въздейства върху всеки българин, който се захваща с тази тема. Очевидно трудно може да остане човек равнодушен към подобен обект на изследване, особено когато става дума за близка по време епоха, чиито патриотични страсти и вълнения са още свежи и продължават много години след Освобождението да влияят върху обществената атмосфера у нас. Именно това поражда романтизма, който пронизва цялата историография на въстанието. С течение на годините романтичната тенденция постепенно затихва, но главно в трудовете на историците професионалисти.

Макар да е обясним като явление и оправдан като поведение, романтизмът затруднява до голяма степен изследванията на Априлското въстание. Затруднява ги, защото нарушението на мярата в баланса между обективността и пристрастната емоционалност води неминуемо до самозаблуждения, а оттук до деформация на представите и отклонения от адекватната историческа действителност. Най-често историческият романтизъм се проявява чрез опростяване и профаниране на нещата по схемата „наше — чуждо“, „добро — лошо“ и „черно — бяло“, което лесно се постига с повече епитети, прилагателни и суперлативи. Освен това под напора на емоцията, вместо да обясняват историческите факти и явления, този тип изследователи на въстанието предпочитат т. нар. констативно-оценъчен метод и щедро раздават оценки и присъди на събития и личности. Така понякога се натъкваме на куриозни неща, когато достойни и самоотвержени български патриоти, посветили живота си на отечеството, стават обект на дребнава критика.

1. Априлското въстание като продукт и кулминация на Българското национално възраждане

Априлското въстание е фактически единствената общобългарска въоръжена акция срещу османотурските завоеватели през столетията на тяхното господство. Всички други дотогавашни въстанически прояви или опити за въстание са в една или друга степен спонтанни импровизации, имат стихиен характер и подчертан регионален ефект. Освен това много от бунтовните заговори остават само като намерения, без да се осъществяват на практика. През целия XV в. е известно само едно въстание — това на Константин и Фружин от 1408 г.; през XVI в. има също само едно — т. нар. Първо търновско въстание от 1598 г.; през XVII в. въстанията са две — Второ търновско въстание от 1689 г. и Чипровското въстание от 1688—1689 г.; през XVIII в. изобщо няма въстания и едва през XIX в. те стават често явление. Тази твърде скромна въстаническа равносметка се отнася и за останалите подвластни народи в балканските владения на Османската империя. Изненадващо малкият брой на въоръжените въстания буди известно недоумение.

Нима покорените народи не са имали мотивация за активна съпротива срещу нашествениците? По принцип подобно нещо е възможно — историята на средновековна Европа изобилства с подобни примери. Етруските и галите, два утвърдени етноса, преминали през бурните изпитания на вековете, се оставят безропотно да бъдат погълнати от остготите, а малко по-късно, след нашествието на франките, всички заедно се включват в конгломератната държава на Каролингите, за да изчезнат завинаги от лицето на Земята, преродени в нова етническа амалгама. Същата участ имат и англосаксите, автохтонният етнос на Британския остров, които въпреки яростната съпротива в началото срещу нормандските завоеватели по-късно напълно се приобщават към тях, като полагат заедно началото на нова етническа формация.

Подобни примери има и на Балканите. Част от лавината на великото преселение на народите, главно славяни и прабългари, се насочва и обсебва древната земя на траките южно от река Дунав. Траките обаче, както е известно, не оказват някаква съществена съпротива. Напротив, те сравнително бързо се приспособяват към завоевателите, буквално се сливат с тях, за да превърнат в спомен дълголетното си съществуване като самостоятелен етнос.

В посочените и много други подобни случаи етносите, завладени от по-мощни племенни групировки, очевидно нямат мотивация за противодействие, а същевременно не са достатъчно устойчиви, за да запазят своята етническа идентичност. Това обикновено става с етноси в лабилни конгломератни държави, в които народностните конфигурации се променят в зависимост от силата на централната власт. Във всички подобни случаи симбиозата между различните етноси става върху основата на еднопосочни социалноикономически и политически интереси, обезателно съчетани с културно-битова съвместимост и сходен начин на живот.

Подобни взаимоотношения между българите и османотурските завоеватели са били невъзможни. Между тях съществувала пълна несъвместимост и по вяра, и по културно равнище, и по битова традиция. Така че българите са имали достатъчно основания за съпротива. Не липсата на мотивация за съпротива, а липсата на сили и потенциални възможности за ефективна съпротива — това е истинската причина и обяснението за проявяваната относителна пасивност. Всъщност съпротивата срещу окупаторите започва още в първите дни на тяхното господство и не секва нито за миг през вековете. Българите мъжествено воювали за правото си на свобода и човешко достойнство. Ала интензивността на тяхната съпротива, вместо да расте, с течение на времето все повече отслабвала.

От първото въстание през 1408 г., организирано от потомците на последната династия, до Първото търновско въстание през 1598 г. изминават 190 години — близо два века. Въоръжената съпротива се ограничава почти единствено в непрекъснато действащите хайдушки дружини, които стават символ на непримиримостта и копнежа за свобода. Желание, воля и дързост българите имат, ала силите не им стигат за равностойна война срещу неприятеля, който по онова време е в зенита на своето могъщество.

Турското нашествие изправя българския народ пред тежки изпитания. Завоевателят е безпощаден. Българският политически и интелектуален елит е почти напълно унищожен или принуден да търси спасение в чужбина. Културните огнища на страната се изпепеляват. Българската православна църква е ликвидирана. Войнственият ислям става господстваща религия. Градските средища и плодородните полета се обезбългаряват. В тях се настаняват османската администрация и военните гарнизони на окупатора, а земята се обсебва от висшите доверени служители на султана — т. нар. тимариоти или спахии. Българското население търси поминък и препитание в планинските райони. Лишен от своите държавни и културно-духовни институции, българският народ се превръща в безправна рая, сиреч стадо. Своеволията на „правоверните“ господари-завоеватели са практически неограничени. Гяурите „неверници“ са орисани ежедневно да понасят тежестите на една изтощителна икономическа експлоатация, съпътствана от системна религиозно-народностна дискриминация. Това оказва силно ерозиращо въздействие върху българския етнос. Ерозията е многопосочна. Тя се проявява главно във физическото разпиляване на българите и в духовното им обезличаване. От снагата на българския етнос се откъсват живи части чрез принудителна „доброволна“ и насилствена асимилация. Много българи, за да оцелеят, приемат привилегированата ислямска вяра и по този начин се приобщават към завоевателите.

Зашеметяващият катастрофален удар довежда българския етнос до състояние на колапс. Настъпва тежък демографски срив. От 1,2 млн. души до османотурското нашествие броят на българите през XV в. спада на 860 хил. Близо 40% от местното християнско население фактически изчезва. През следващите два века българите потъват в пълно забвение. Нито в Европа, нито в Русия знаят за тяхното съществуване. Само от време на време някой книжовник споменава, че на Балканите е имало и такава народност. Дори самите българи забравят кои са. Много от тях се идентифицират като гърци или най-общо като християни. През тези столетия бъл-

гарският етнос преживява критични мигове. Главният проблем е неговото оцеляване. Надвисналата опасност в това отношение добива съвсем реални очертания.

Въпреки всичко българите не загиват. Те устояват на драматичните изпитания благодарение на жилавите си корени в миналото, чрез които черпят жизнени сокове от някогашния имперски блясък, политическата мощ и културните постижения на средновековна България. Съхранената историческа памет е онзи непресъхващ извор, който подхранва и крепи самочувствието на българите през годините на робските неволи, стимулира волята им за съпротива. В неравната битка срещу многократно по-силния противник българите находчиво се ориентират и успешно прилагат т. нар. пасивна или скрита мирна съпротива. Оръжията на тази своеобразна борба са: увеличената раждаемост, пословичното трудолюбие, икономическият просперитет и просвещението, силата на знанието. Именно чрез тези чудотворни оръжия българите подобно на същински феникс възкръсват от пепелищата на забвението, за да предявят отново своите претенции за съществуване в модерния цивилизован свят. Точно в това е същността на започналия през XVIII в. интензивен възрожденски процес, който, подобно на западноевропейския Ренесанс, макар и със закъснение от няколко века, открива на българите пътя за преход от Средновековието към Новото време. През Възраждането се извършва обособяването на българите в хомогенна етническа общност, превръщането им в съвременна нация с изявени амбиции за самостоятелност. Всичко това се постига върху основата на всестранно материално и духовно възмогване, което осигурява съответните ресурси както за биологическия ръст на българския етнически потенциал, така и за неговата вътрешна спойка и консолидация чрез образование и културно-интелектуално усъвършенстване. Едва от този момент благодарение на създадените обективни материални и духовни предпоставки българското националноосвободително движение започва да съзрява, постепенно набира сили и търси ефективни форми на проявление. През тези години на национално възраждане се създават условия за формиране и избистряне на цялостна национална революционна идеология, за овладяване тайните на политическото майсторство, за изграждане на организационни структури на движението. И най-важното — израстват и укрепват онези обществени сили, различните буржоазни обществени прослойки, които стават главен двигател и осъществител на освободителното движение.

Като кулминационна изява на българската национална революция Априлското въстание през 1876 г. е органически свързано с цялостния възрожденски процес. То увенчава финалната развръзка на този процес като екстремално радикално проявление на освободителните стремления. Неговата подготовка започва практически още в зората на възрожденската епоха, за да премине през дълги и сложни перипетии на ферментация и съзряване. Осъществяването му става възможно върху основата на натрупаните материални и духовни постижения, които го обуславят и предпоставят. Стопанското възмогване, демографският бум, училището, книжовността, културният напредък, борбата за църковна независимост са мощните импулси на българската национална революция, довели до Априлското въстание. По същия начин въстанието е органически свързано с предшестващите го многочислени заговори и регионални бунтове, чрез които националната революция трупа боен и политически опит, усъвършенства организационните си форми и тактически похвати, избистря своите идейни позиции, изпробва рефлексите на противника за противодействие, създава необходимата обществено-политическа нагласа за самопожертвователни действия.

2. Причините, характерът и движещите сили на Априлското въстание

В духа на горните разсъждения въпросът за т. нар. причини за Априлското въстание, който дълги години се разисква в историческата литература, става абсолютно безсмислен. Въпросът е безсмислен, защото не може да се търсят причините за нещо, което е логически обусловено от историческия процес и се разбира от само себе си. Поставянето на такъв въпрос фактически означава да се откъсне въстанието от контекста на националноосвободителното движение като някакво едва ли не епизодично или случайно събитие, предизвикано от особени специални обстоятелства.

Още по-абсурден е обаче отговорът, който обикновено се дава на този въпрос. Той се свежда до баналната констатация за т. нар. „тежко положение на народа". Това профанирано обяснение на причините за Априлското въстание в духа на вулгарния материализъм е широко разпространено в историческата литература и битува до ден-днешен. Според него, притеснен от многобройни тежки данъци, ангарии, корупция, насилия и прочие бедствия, българският народ стига до непоносимо положение, търпението му се изчерпва и той отчаян се хваща за оръжието да дири спасение. Това

обяснение е твърде неубедително, защото веднага поражда основателното недоумение: ако наистина това е причината за Априлското въстание, защо тогава то не избухва по-рано? Известно е, че българите преживяват периоди на много по-тежки и драматични изпитания без дори следа от бунтовни прояви.

Тезата за „тежкото положение на народа" като обяснение за революционния подем е необоснована. Дори само най-беглият поглед сочи, че Априлското въстание се прави от хора, произхождащи от имотни среди с прилично образование и висока обща култура. Неговите инициатори и осъществители притежават завидна политическа грамотност и високо обществено съзнание. Достатъчно е само да погледнем географията на въстанието, т. е. неговите опорни центрове, за да стане ясно, че то е дело на хора от най-будните икономически и духовно издигнати селища и райони по онова време. Повече от ясно е, че не „тежкото положение", а тъкмо обратното — порасналата материална и духовна мощ на българите са главният фактор, който мотивира въстаническите им пориви през пролетта на 1876 г.

В тясна връзка с тезата за „тежкото положение на народа" като причина за Априлското въстание е и тезата, която обосновава неговия плебейски характер. Това е следващият принципен проблем в досегашната трактовка на въстанието, който е свързан с разгорялата се неотдавна теоретическа дискусия в историческата наука за т. нар. хегемон на националната революция. Дискусията възниква във връзка с натрапчивите опити да се наложи една чисто идеологизирана и преднамерена теза в духа на „пролетарската кауза". Застъпниците на въпросната теза априори отричат или силно омаловажават всякаква позитивна роля на „лошата" буржоазна прослойка в националната революция. В най-добрия случай те признават само заслугите ѝ в просветното дело и борбата за църковна независимост, ала това не се таксува като революционна и политическа дейност. Напротив, заслугите на буржоазията през Възраждането в това отношение се тълкуват тенденциозно с обратен знак в смисъл на отклонение от правилния път. Нейните заслуги се дефинират като еволюционизъм, просветителство, конформизъм, съглашателство и в края на краищата като предателство. Това е така, защото съгласно идеологическата догма само въоръжената борба се смята за истинска революционна дейност, сиреч само насилието може да бъде носител на прогреса, то е „акушер на историята", както е казал пророкът.

Апологетите на „пролетарската революция" неизбежно съзират в главния герой на Априлското въстание своя любимец „прозрения парий". В случая това е българската градска и селска беднота. Буржоазията според тях участва в революцията само по изключение чрез отделни свои представители и, разбира се, предимно от по-нисшите обществени слоеве. Като цяло обаче тя е или пасивен съзерцател на събитията, или застава на предателски позиции.

Тази така настойчиво лансирана навремето теза за движещите сили на националната революция въпреки всички усилия не успя да се наложи. Със своята явна преднамереност тя се оказа в пълно противоречие със същността на възрожденския процес. Трудно е дори да си представим, че хората от плебейските низини, затиснати от ежедневната грижа за своето биологично оцеляване като човешки същества, могат да бъдат осъзната движеща сила и хегемон в една буржоазнодемократическа по своя характер и насоченост национална революция. А и наличната документация по този въпрос е съвсем недвусмислена: националната революция, включително и нейната най-силна изява — Априлското въстание през 1876 г., е дело на т. нар. средна класа, на израстващата градска и селска буржоазия, единствената активна обществена политическа сила по онова време. Тъкмо тази обществена прослойка е най-заинтересована от премахването на чуждото потисничество и от възстановяването на българската държавност. А още по-важното е, че именно тя разполага с нужните материални и интелектуални ресурси, за да бъде двигателна сила на националната революция.

3. Военните и политическите аспекти на въстанието

Априлското въстание подобно на всяко друго националноосвободително въстание е преди всичко въоръжено действие, т. е. своеобразна война. Но същевременно то е и политическо действие, защото чрез него се преследват определени политически цели и намерения. Това означава, че при цялостната интерпретация на въстанието се налага спазването на уравновесен баланс между неговите военни и политически изяви. Само тогава може да се постигне неговото адекватно възприемане и обективната му преценка. В противен случай, ако този баланс бъде нарушен и се акцентира примерно само върху военните му аспекти, както обикновено се прави, образът на въстанието неизбежно се деформира. В историческата литература определено доминират военните му аспекти, а политическите или се подценяват, или се сочат само като обективна последица, а не като предварително набелязана цел. Така се стига

до неволно обезличаване на въстанието, до неговото омаловажаване. Този нежелателен ефект се получава, защото тъкмо военната страна е слабата страна на въстанието. Абсурдно е дори да си представим, че е възможно с допотопни пушки кремъклийки, със саморъчно направени патрони фишеци, с бутафорни черешови топчета и юнашки ентусиазъм да се разгроми Османската империя. На война като на война! И щом въстанието е и война, то неминуемо се подчинява на всички нейни правила и изисквания. А от тази гледна точка въстанието е предварително обречено и няма абсолютно никакъв шанс за успех на бойното поле със силата на оръжието. За да се уверим в това, нека си припомним, че дори на руската армия в Освободителната война по-късно ѝ бяха нужни цели осем месеца, за да сломи съпротивата на противника с цената на огромни човешки и материални жертви, преживявайки драматични критични моменти на косъм от провала.

На фона на горното разсъждение тривиалният въпрос за причините за поражението на въстанието, който често се обсъжда в историческите съчинения, се оказва абсурден. Защото единственият възможен отговор ни връща към известни и предопределени като даденост обективни обстоятелства — лошо и недостатъчно въоръжение, отбранителна тактика, пропуски в организацията и т. н. А най-нелепото е, че в подобни случаи обичайните хвалебствия, отправяни по адрес на апостолите във връзка с подготовката и организацията на въстанието, изведнъж се превръщат в остри осъдителни упреци към тях, когато се заговори за причините на погрома. Пряко или косвено им се вменява „вината“, че били допуснали тактически и организационни грешки в подготовката и хода на въстанието, че не осигурили достатъчно оръжие и други подобни. Мигар ако не бяха допуснати тези „грешки“ и организационни пропуски, всичко е щяло да бъде наред!

Предозирането на военните аспекти на въстанието неизбежно формира изопачена и твърде примитивна представа за Априлското въстание. Затова то изглежда на някои хора невзрачно, жалко и мижаво като безсмислена авантюра, довела до трагедията на хиляди невинни българи. За да се превъзмогне поне отчасти това тягостно впечатление от военните неблагополучия на въстанието, в историческата литература се прави обикновено опит за компенсация чрез специален допълнителен акцент върху проявения героизъм от въстаниците, съчетан непременно с още един акцент върху страданията от репресиите и чудовищните злодеяния на палачите.

Съзнателно подсиленият емоционално-патриотичен мотив естествено тушира и коригира до известна степен печалната физиономия на Априлското въстание като неудачна военна акция. Под въздействието на патетичната сантименталност въстанието наистина се възприема като нещо по-внушително, ала главно в морален план, в смисъл на сакрално за народа ни събитие. Въпреки захаросаните подправки обаче горчивият привкус на синдрома „българска работа“, сиреч „калпава работа“, продължава да нагарча.

Много по-автентична и достолепна би била представата за Априлското въстание, ако се изтъкнат както подобава и неговите политически аспекти. Тогава военните му неудачи нямат толкова важно значение. Те се възприемат като нещо естествено и разбираемо с оглед на конкретните исторически обстоятелства по онова време. Много по-важно значение добива фактът, че въоръжените въстанически действия имат добре промислена и обоснована рационална политическа цел. Както е известно, предварително начертаната въстаническа стратегия не предвижда непременно победа над противника със силата на оръжието. Военните операции се планират върху основата на изискването за колкото е възможно по-продължителни въоръжени въстанически действия с участието на колкото е възможно повече хора във възможния най-широк териториален обхват. Това фактически означава, че военното поражение е предварително калкулирано и влиза в сметките на стратегическия замисъл, който има за цел точно по този начин да постигне определен политически ефект. И наистина го постига — военното поражение мигновено се превръща в политическа победа. Реалните политически резултати са главният критерий за цялостната му преценка.

4. Международните измерения на въстанието

Сравнително малко са националноосвободителните въстания в новата история на човечеството, които биха могли да се похвалят с резултата, постигнат от нашето Априлско въстание. Известни са например злополучните въстания на поляците през 1831 и 1863 г., на унгарците през 1848 г. и много други, които въпреки сравнително силната си въоръжена изява не постигат политическите си цели. Такъв е случаят и с нашето Илинденско-Преображенско въстание през лятото на 1903 г. То по нищо не отстъпва на Априлското във военно отношение и дори го превъзхожда, но се оказва безперспективно в политическо отношение и завършва като трагедия.

Ясно е следователно, че политическият успех на подобни въстания не зависи само от тяхната военна интензивност, а главно от

начина, по който се вписват в „голямата политика“. В този смисъл нашето Априлско въстание е, така да се каже, „щастливо“. Неговата кауза е печеливша въпреки относително скромните му въоръжени възможности за изява. То попада в зоната на мощен циклонален политически вихър над Централна Европа в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., който оказва силно въздействие върху политическия барометър на Балканския полуостров. Под влияние именно на този циклонален вихър настъпва рязка дестабилизация в европейското статукво.

Динамизацията в международните отношения е свързана с напористите действия на Прусия за създаване на обединена германска държава в центъра на Европа. Появата на обединена Германия и нейното утвърждаване като велика сила на международната арена разрушават дотогавашните съюзни структури и предизвикват радикални промени в политическата конфигурация на силите. Това неизбежно се отразява и върху Източния въпрос. Традиционните съперници на Балканите за наследството на „болния човек“ край Босфора са сериозно смутени от растящата мощ на новопоявилата се велика сила и нейните дръзки претенции за лидерски позиции на Стария континент. Тревогата им още повече се засилва, когато става ясно, че германската дипломация целенасочено се стреми към разпалване на ориенталския бунтовен пожар, преследвайки свои цели и намерения. Това превръща Източния въпрос във важно средоточие на борбата между Великите сили за европейско надмощие.

Възникналата нова политическа обстановка на международната арена разкрива пред българската освободителна кауза благоприятни възможности. В тайнствените лабиринти на сложните комбинации между Великите сили чрез Априлското въстание българската освободителна кауза попада под въздействието на мощна двигателна тяга. Това значително засилва и умножава политическия ефект на въстанието. То улучва точно онзи момент, когато германската дипломация усилено търси всевъзможни начини, за да тласне час по-скоро Русия във война срещу Османската империя. Целта на Германия е да се избави по този начин от досадната опека на Великите сили и главно на Русия, като си осигури свобода на действията в бушуващия по това време френско-германски конфликт. Априлското въстание ѝ предлага великолепни възможности в това отношение, поради което веднага се възприема в Берлин като важен аргумент с оглед на германските стратегически цели. Обстоятелството, че Германия е заинтересована от българското въстание и рационално се възползва от него, автоматически повишава

многократно политическата му стойност в международните отношения, превръща го във фактор, който извежда българската освободителна кауза на „зелена улица“. В това се състои тайната на мистериозната загадка защо Априлското въстание въпреки военното му поражение за разлика от много други подобни националноосвободителни начинания постига своята цел. Няма никакво съмнение, че успехът на делото зависи в края на краищата до голяма степен от конкретната международна политическа конюнктура, от онези влиятелни сили на международната арена, които определят насоките в хода на „голямата политика“.

II. МАТЕРИАЛНИ И ДУХОВНО-ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ

1. Развитието на буржоазнопазарни отношения

Първите забележими признаци на възрожденския процес датират още от XVII в. и са свързани със започналото разложение на силно централизираната военно-ленна (спахийско-тимарска) система в Османската империя. Столетия наред главният имперски източник на приходи е плячката от постоянните войни из просторите на Азия, Африка и Европа. През XVIII и особено през XIX в. обаче Османската империя понася сериозни поражения и е принудена да се отбранява. Приходите ѝ от завоевателни войни секват завинаги. Това поражда и с течение на времето задълбочава неудържимия процес на вътрешно разложение и упадък. Настъпва времето, когато, за да компенсира приходите, придобивани чрез грабителски войни, империята на падишаха е принудена да се издържа със съзидателна трудова стопанска дейност. Ала правоверните господари мохамедани отдавна са загубили нагласа за подобно нещо. Привилегированото им положение ги деморализира, като ги обрича на неизбежна психологическа и дори биологическа леност. В съответствие с господарския си манталитет, чрез силата на властта и своето привилегировано положение те принуждават покорената рая да издържа и крепи империята на падишаха. Същевременно обаче султанската върхушка съзнава, че ако иска да присвоява повече доходи, трябва да накара раята да създава колкото е възможно повече блага. А това не става само с насилие, нужна е и известна заинтересованост. Затова наред с обичайната извъникономическа принуда, макар и бавно и постепенно, пред покорените поданици на империята се откриват все повече възможности за стопанска инициатива. Във връзка с това настъпва чувствително оживление на стоково-паричните отношения върху основата на дребното стоково производство. Тъкмо това поражда коварния смъртоносен бацил, който заразява султанската държава от нелечима болест. Защото първата грижа на безправната рая, когато се замогне, е да

подири правата си. По силата на своето дискриминационно положение българите, за да оцелеят, са принудени да проявяват многократно по-голяма активност и усърдие във всяко отношение. В ежедневната борба за съществуване те добиват солидна закалка, стават по-жизнеспособни.

Българите търсят и интуитивно намират щастливо спасение в демографския растеж, в трудовата стопанска предприемчивост, в рационалните знания и духовното си усъвършенстване. Техният материален и духовен просперитет започва неусетно от ден на ден да подронва устоите на турското господство. Не е случайно, че тъкмо подвластните народи, в това число и българите, играят водеща роля в процеса на зараждане и формиране на новите буржоазни обществени отношения в Османската империя. Точно това стои в основата на възрожденското обновление, обхванало българското общество през XVIII и XIX в.

По-голяма част от българите през възрожденската епоха са селяни, които се занимават главно със земеделие и животновъдство. В условията на растящите пазарни отношения те започват постепенно да се оземляват. Периодичните изменения в османското аграрно законодателство утвърждават частнособственическите тенденции и разширяват възможностите за земевладение. Макар че земята продължава формално юридически да се смята за собственост на държавата в лицето на султана, на практика селяните придобиват право да се разпореждат с нея, като организират индивидуални стопанства, в които започва да се прилага наемен труд. В такъв смисъл селяните от временни наематели и ползватели на земята се превръщат неусетно в нейни условни собственици. Те дори добиват правото да я продават и прехвърлят в наследство.

Първите стокови земеделски стопанства възникват още през XVIII в. Това са т. нар. чифлици — своеобразни селскостопански структури от фермерски тип. След поредната аграрна реформа през 1834 г., когато се премахва спахийско-ленната система на земевладение, една значителна част от българските селяни стават фактически собственици на земя. Става дума за т. нар. раетски или свободни селяни.

Превръщането на все повече селяни във фактически притежатели на земя естествено стимулира тяхната заинтересованост да произвеждат повече стокова продукция за пазара. Въпреки всевъзможните тежки данъци и примитивната техника по онова време българското възрожденско селско стопанство се оказва твърде продуктивно. То предлага значителни количества селскостопански произведения: зърнени храни (пшеница, царевица, ечемик, овес,

просо, ръж, ориз, боб, грах, леща), памук, лен, коноп, маслодайна роза, грозде, едър и дребен рогат добитък, коне, свине и т. н. България придобива по това време репутацията на най-богатата провинция. Не без основание я наричат житница на империята. От тук се доставят много хранителни стоки за нуждите на столицата Цариград, а голямо количество селскостопански продукти се изнасят по река Дунав главно за Централна и Западна Европа.

Икономическият подем през възрожденската епоха намира най-значително проявление в градското стопанство и промишлеността. Наистина тази сфера от икономиката заема относително малък дял, но тъкмо в нея като че ли най-релефно се открояват новите прогресивни форми и тенденции на общественото развитие.

Промишленото производство се осъществява главно от множество по вид и профил на дейност занаятчийски работилници. По това време са известни над 100 занаятчийски отрасъла. Майсторите занаятчии от отделните браншове се обединяват в свои цехови сдружения — т. нар. еснафи, чиято цел е да защитават професионалните си интереси. В условията на растящите стоково-парични отношения и пазарната конкуренция много занаятчии и дори цели занаятчийски отрасли пропадат. Други обаче, които са свързани с местната суровинна база и традиция, успешно се приспособяват към динамиката на пазарната конюнктура и още повече се възмогват. В преуспяващите занаятчийски предприятия се внедряват все по-усъвършенствани инструменти, технически приспособления, модерни уреди и технологии. Водната сила на балканските потоци находчиво се „впряга“ и рационално се използва като енергиен източник. За първи път през тези години се появява парната турбина, зачестява употребата на съвременни вносни машини. Възрожденските майстори проявяват дръзка предприемчивост, съчетана с изобретателност, сръчност и въображение. Благодарение на това мнозина от тях разширяват производствената си дейност. Появяват се по-големи манифактурни предприятия, в които все по-често се използват наемни работници. Върху основата на наемния труд и техническите нововъведения се увеличава производителността на труда, многократно нараства общият обем на промишлената продукция. Така в сферата на стопанския живот си пробиват път нов тип по-прогресивни буржоазни обществени отношения. Тяхното формиране, утвърждаване и разпространение е главното, което характеризира развитието на българското градско стопанство през Възраждането.

Най-разпространената форма на буржоазно-капиталистически отношения е манифактурата. Известни са над 500 манифактурни

предприятия. Възникват и първите фабрики. През 1834 г. предприемчивият българин Добри Желязков открива първата фабрика в Сливен за производство на вълнен текстил. Общо в страната през разглеждания период функционират 11 фабрични предприятия.

Фабрично-манифактурното производство намира проявление предимно в текстилната промишленост (абаджийство и гайтанджийство), в копринарството, кожарството и кожухарството, в мелничарството, спиртоварството, розоварството, дървообработването, железодобива и металообработването, в производството на месни и млечни продукти, в скотобойната промишленост и други отрасли.

Профилирането и специализацията на производствената дейност поражда необходимостта от по-тясно общуване и търговски обмен между различните райони на страната. Това стимулира развитието на вътрешната търговия и създава условия за обособяване на единен български национален пазар в пределите на Османската империя. Ролята на търговски средища изпълняват отначало т. нар. панаири. По-известни са панаирите в Узунджово, Неврокоп, Сливен, Карнобат, Прилеп. Постепенно обаче панаирите загубват първоначалното си значение като единствени средища на търговския обмен. С усъвършенстването на транспортните комуникации се засилват преките постоянни контакти между различните райони и селища. Така се утвърждава уседналата търговска дейност. В почти всяко селище се създават постоянно действащи търговски магазини. Търговията се превръща в самостоятелна доходна професия, пряко свързана с производствено-стопанската дейност.

Стопанският подем през Възраждането намира израз и в растящите делови връзки с напредналите европейски капиталистически страни. В резултат на зачестилите контакти с тях в България се инвестират значителни капитални средства, внасят се модерни машини и технологии. В пределите на страната пред този период са построени над 1000 км жп линии, изграждат се пристанищни съоръжения, телеграфни станции и други технически приспособления. Чуждестранният капитал обективно спомага за развитието на местните производителни сили и приобщава страната към сферата на европейската буржоазна цивилизация.

Най-много нараства международният стокообмен със страните от Централна и Западна Европа. Стокообменът се осъществява предимно от български търговски посредници, които натрупват значително състояние и създават свои фирмени кантори в много европейски градове. По-известни са търговските фирми на братя Евлоги и Христо Георгиеви, братя Робеви, братя Тъпчилещови и

др. През Възраждането възникват и първите български акционерни дружества. Има сведения за около 40 подобни промишлени и търговски сдружения. Поставя се началото и на първите финансово-кредитни институции.

Икономическият просперитет на българите под властта на чуждите нашественици възвръща постепенно тяхното самочувствие. Материалното превъзходство над надменния завоевател им вдъхва сили, упование и дързост. Прокудени от своите бащини огнища към планинските чукари, след няколко века, закалени в неволи, българите се завръщат, за да заселят отново свещената земя на предците си. Подобно на същинска лавина те се свличат от балканските склонове и заливат равнините на Мизия, Добруджа, Тракия и Македония чак до Бяло море и Цариград със здраво и жизнеспособно население. Докато правоверните турци се изтощават в изнурителни войни, затъват в дългове и горделиво безделие, презрените гяури с къртовски труд и пословична пестеливост откупват бейските имоти. Докато господстващата турска народност се топи и линее, българската рая неудържимо нараства. Със своята стопанска активност, с оръжието на ралото и занаятчийския майсторлък тя овладява с всеки изминат ден плодородните поля и градовете, за да насити плътно с присъствието си централните и източните зони на Балканския полуостров.

2. Демографският растеж

Българинът — производител на материални блага през Възраждането, изпитва остра потребност от работна ръка. В условията на примитивната техника по онова време ръчният труд е незаменим и почти единствен фактор в трудовия процес. Отглеждането на повече деца става насъщна жизнена потребност. Инстинктът за самосъхранение принуждава българина да вижда в своята челяд освен всичко друго и ценна работна сила — източник на доход. Оттук произтича неговият постоянен стремеж към повече деца — помощници, сътрудници и наследници. На тази основа се увеличава раждаемостта, рязко нараства физическото възпроизводство на българския етнически елемент. Въпреки непрестанното изтичане на големи маси от българското население българското присъствие в империята расте неудържимо с бурни темпове. Нито изселническите потоци, нито системните помохамеданчвания в цели райони, нито физическите изтребления, нито кърджалийските опустошения, нито епидемиите и примитивните жизнени условия са в състояние да спрат българския демографски бум. Според етнолозите-демографи българското възрожденско семейство отглежда средно 5—6 деца. Това е чудотворният елексир, който спасява етноса от гибел през тежките години на робството.

Трудно може да се установи с точност общият брой на българското население през различните периоди на турското господство, включително и през Възраждането. Първите опити за преброяване на населението в империята се извършват едва през 30-те и 40-те години на XIX в., но това става по крайно примитивен начин.

Преброяванията се основават обикновено на сведения от регистри за данъците, които се събират и отчитат по домакинства, без да се смятат жените и децата. Според подобна официална статистика от 1874 г. общият брой на населението в цялата империя е 27,3 млн. души, от които 9,4 млн. обитават Европейска Турция. В тази статистика обаче не се посочва какъв е броят на отделните народности.

Несъвършенствата на тогавашните официални статистики за броя на населението могат частично да се коригират от данните на проучванията, извършени от мнозина европейски пътешественици, между които има известни учени — географи, историци, етнолози, военни, писатели, публицисти, общественици. Те ни предлагат интересни и много ценни сведения за демографската картина на Балканите, в това число и за българските земи от 1850 до 1878 г. От данните, достигнали до нас, със сигурност може да се заключи, че броят на българското население през Възраждането нараства с високи темпове. Почти всички автори са единодушни в констатацията си за бурния растеж на българския етнически елемент, който според тях е най-многочислен в балканските владения на Османската империя. Според проучванията им броят на българите е между 4 и 6 млн. души, които са преобладаващото мнозинство от населението в областите Мизия, Добруджа, Тракия и Македония.

3. Българската национална самоидентификация

Икономическият подем и демографският растеж на българите през Възраждането протичат едновременно с тяхното духовно, културно-просветно развитие. По принцип стопанската дейност е немислима без светски знания. Ежедневната практическа нужда подтиква българина към повече знания. А растящите материални възможности му позволяват да разширява непрестанно своя достъп до ду-

ховните ценности. Животворната сила на познанието просветлява ума на възрожденския българин, галванизира родовата му историческа памет, пробужда и възстановява неговите етнически рефлекси от миналото. В този смисъл следователно единствено количественият демографски растеж на населението едва ли би имал някакво значение, ако не протичаше едновременно и в тясна връзка с етническата самоидентификация на всеки човек при формирането му като личност. Тъкмо чрез просветата и културата се създава онази магическа духовна спойка между определен кръг от хора, която ги обособява именно като българи сред пъстрото християнско и славянско множество в империята.

Културно-духовните постижения на българите намират проявление преди всичко в сферата на образованието. Само за няколко десетилетия, от 30-те до 70-те години на XIX в., в страната се появяват над 1500 училища, много български младежи получават модерно образование в чужбина; създава се периодичен печат; разгръща се разнообразна книжовна дейност; процъфтяват поезията, белетристиката, драматургията, театралното дело, живописта, художествените занаяти, резбарството, строителното изкуство и архитектурата; зараждат се научното и музикалното творчество; масово възникват читалища като средища на оживена художествена самодейност. През тези години израства и се множи българската интелигенция — духовният елит на възраждащата се нация.

Културно-просветният подем не може да се смята за някакво самоцелно изолирано явление. Като едно от основните проявления на възрожденския процес той е дълбоко проникнат от освободителната идея и изцяло обслужва делото на националната революция. Културно-духовните прояви и постижения са едно от нейните най-силни политически оръжия. Неслучайно известният турски държавник Мидхат паша, управителят на Дунавския вилает през 60-те години на XIX в., вижда в множащите се български училища голяма опасност. Той подготвя проект за тяхното фактическо унищожаване чрез приравняването им към турските мохамедански училища под измисления предлог за развитие на образователната система. Не е случайност обаче и фактът, че този коварен проект е провален благодарение на спонтанните енергични протести на цялата тогавашна българска общественост.

Патриотичният националноосвободителен мотив стои в основата на творческото вдъхновение на почти всички културно-духовни дейности през Възраждането, включително и на онези от тях, които поради своята специфика не са пряко свързани с политиката и идеологията. Никак не е случайно, че началото на творческите

културни изяви е свързано най-напред с интереса към миналото за опознаване на корените на българското народностно битие. Със своята „История славянобългарска“ отец Паисий Хилендарски поставя жалоните и маркира насоките на националноосвободителната идеология. От същия дух са проникнати книжовните занимания по история на видни обществени деятели и патриоти, сред които Христаки Павлович, Спиридон Палаузов, Васил Априлов, Георги Раковски, Марин Дринов.

Особено релефно се откроява идейно-политическият заряд в сферата на журналистиката. Войнствената публицистика на П. Р. Славейков (в-к „Македония“), на Г. С. Раковски (вестниците „Дунавски лебед“, Будущност“, „Българска дневница“ и „Бранител“), на Иван Касабов (в-к „Народност“), на Л. Каравелов (вестниците „Свобода“ и „Независимост“), на Хр. Ботев (вестниците „Дума на българските емигранти“, „Знаме“ и „Нова България“) служи пряко на националноосвободителното дело.

Подобна насоченост има и музикалното изкуство. Възрожденската музика се отличава с мажорни оптимистични тонове. Тя възбужда и стимулира националното самочувствие. В нейната мелодия кънти сякаш бойният зов на революцията. Може би точно затова песента е постоянен спътник на Васил Левски в опасното му ежедневие. По онова време за пръв път на българска земя се появяват музикалните състави с духови инструменти, организирани от Добри Войников. Духовата музика ободрява и въодушевява с маршови ритми народната душа, разпалва патриотичен ентусиазъм.

Изобразителното изкуство също подпомага освободителната кауза. Ярките жизнерадостни багри и форми на възрожденските майстори живописци популяризират и утвърждават ренесансовите идеи на реализма, рационализма, хуманизма и красотата, внушават непримиримост към злото и тиранията, въодушевяват българина за активна обществена изява. Такова е емоционалното въздействие, което лъха от многобройните стенописни изображения на Захари Зограф, от вдъхновената палитра на Станислав Доспевски, от внушителните патриотични платна на Николай Павлович.

Дори и такива изкуства като архитектурата и строителството се оказват подвластни на освободителната идея. Със своите мащаби, функционалност и изящество възрожденските постройки са красноречив израз на нарасналите икономически възможности на българите, на техните претенции и културно-естетическите им потребности. Рилският манастир е блестящ образец в това отношение.

В тясна връзка с просветата и духовната култура огромна роля за националната идентификация на българите през Възраждането

играе православната християнска религия. Тя е онзи надежден идеологически щит, който ги предпазва от духовно и народностно обезличаване в условията на агресивното мохамеданско обкръжение. Българската църковна институция е унищожена, но българското духовенство продължава да съществува, макар и под опеката на гръцката Цариградска патриаршия. Намерило убежище буквално в дупките на непристъпните скални манастири катакомби, това духовенство се оказва последната несломима крепост на българското самосъзнание. През годините на робството по онова време чисто конфесионалните функции на православното християнство остават на по-заден план. Въпросите на вярата и религиозната догматика нямат толкова съществено значение. Основното призвание на православното християнство през дългите столетия на чуждото господство е да служи преди всичко като идейно-политически заслон срещу неприятеля. Тази негова отличителна особеност най-ярко се проявява през Възраждането, когато се разгръща мощно масово политическо движение за независима българска православна църква. Упоритите усилия в това отношение се увенчават с успех през 1870 г. Учредяването на Българска екзархия е крупно постижение на българската национална революция. За първи път българският народ е признат като отделна и самостоятелна етническа общност в империята. Това е сериозен симптоматичен предвестник на приближаващото национално освобождение.

4. Социалната опора на националната революция

Всестранният демографско-икономически и културно-духовен подем в българските земи под турска власт през XVIII и първите три четвърти на XIX в. създава обективни материални условия и предпоставки за разгръщане на широко, масово и организирано националноосвободително движение. В недрата на българското възрожденско общество израстват и се множат нови сили, които не само са заинтересовани от премахването на турското национално потисничество, но разполагат и със сравнително добри материални възможности, имат интелектуална мощ и достатъчно широк идейно-политически кръгозор, за да организират и оглавят движението. Именно това обогатява вековната стихийна съпротива срещу окупаторите с онзи нов катализиращ фермент, който ѝ придава ясно изразен социален заряд, за да я направи по-ефективна и целенасочена.

Новите обществени сили израстват и укрепват в средата на формиращата се буржоазна прослойка. Подобно на третото съсловие в навечерието на Великата френска буржоазна революция българското общество също се състои главно от селяни, занаятчии и търговци, които под влияние на растящите буржоазни обществени тенденции придобиват качествено нов облик. Те губят предишния си характер от времето на Средновековието и се вливат неусетно в редовете на формиращата се българска буржоазна обществена прослойка. Превръщат се в буржоа.

Възрожденското общество е сравнително хомогенно по своя състав. В него не съществуват особено драстични социални амплитуди, характерни за напредналите капиталистически страни. Но в хода на обществено-икономическото развитие израстващата българска буржоазия също преживява процес на разслоение и вътрешна диференциация. В зависимост от величината на притежаваното имущество, според нейното място и ролята ѝ в стопанската дейност тя се разчленява на няколко групи, които условно се означават като едра, средна и дребна буржоазия.

В структурата на българското възрожденско общество се обособява и още една прослойка — тази на пауперизираните елементи (ратаи, калфи, чираци, наемни работници и други безимотни и малоимотни хора). Нейната численост е значителна, но обществената ѝ ангажираност по понятни причини е сравнително ограничена. Хората от тази социална прослойка също участват, понякога дори масово и активно, в едни или други акции на националноосвободителното движение, но не като обособена и самостоятелна обществена сила, а винаги като придатък на една или друга буржоазна прослойка. Всички инициативи за сплотяване силите на възраждащата се българска нация в борбата за освобождение произхождат обикновено от буржоазните обществени слоеве. От техните редици се комплектова армията на българската национална революция. Те са, които оглавяват изграждането на националната просвета и култура, те ръководят движението за църковна независимост и стоят начело на борбата за политическо освобождение. Така наречената средна класа — средната и дребната буржоазия и излъчената от нея интелигенция, съставлява социалната база и двигателната сила на Априлското въстание.

III. ПОЯВА НА ИДЕЯТА ЗА ОБЩОБЪЛГАРСКО ВЪСТАНИЕ

1. Първите опити за реализация на националноосвободителната идея

Идеята за въстание фактически възниква още в момента, когато започва формирането на българската възрожденска нация. Въстаническата идея е заложена и присъства по презумпция в самата същност на цялостната националноосвободителна идеология — това е единствената идеология, която обединява въжделенията и тежненията на българското възрожденско общество. В такъв смисъл началото на българското националноосвободително движение е свързано с името и делото на Паисий Хилендарски. Прозорливият монах пръв усеща новите тенденции в развитието на българското общество и откликва още в средата на XVII в. на народните стремления към национално обособяване и независимост. Преживявайки болезнено злочестата участ на сънародниците си, застрашени в ерозията на времето да загубят народностното си съзнание, Отец Паисий пръв се наема да възкреси историческата им памет, като запали факела на надеждата и озари пътя на спасението.

В името на тази цел Паисий написва чудотворната си книга „История славянобългарска", чрез която, от една страна, обосновава историческото право на българите за свобода, и, от друга, внушава патриотични борчески пориви у сънародниците си. Като описва историята на средновековна България до падането ѝ под турска власт, той съзнателно възвеличава и дори преувеличава нейното политическо могъщество. Неслучайно акцентът се поставя върху блестящите военни победи на българските царе срещу такива именити противници като Византия, рицарите кръстоносци и татарските орди. С помощта на драстичния контраст между славното минало и печалната съвременна действителност на българина Паисий много находчиво внушава на читателите сънародници повече самочувствие, галванизира духовната им енергия, за да ги подтикне към дързост и непокорство в борбата срещу враговете на отечеството. Със силата на своя патриотичен заряд „История славянобългарска" пробужда задрямалия дух на българина, за да го призове под бойните знамена на революцията. В този смисъл книгата на Паисий има стойност на стратегически програмен документ, който трасира основните насоки на националноосвободителното движение.

Националноосвободителните идеи се осъществяват обикновено с помощта на политиката, чрез конкретни политически действия. По същия път тръгват и българите. Пръв опит за реализация на Паисиевите идеи прави неговият възторжен почитател и съмишленик Стойко Владиславов, известен в историята ни под името епископ Софроний Врачански. Фактът, че ролята на политически лидер се поема от виден книжовник и висш духовник, е твърде показателен. Софроний символизира триединството на духовната култура, стремежите към църковна независимост и въоръжените действия в общия поток на българската национална революция — нещо много характерно за началната фаза на освободителното движение, когато тези три потока на революцията протичат едновременно в тясна връзка и взаимодействие помежду си.

В ролята си на политически лидер Софроний обмисля и търси подходящи начини за извоюване на българското освобождение. Ала той е достатъчно прозорлив и политически грамотен, за да прецени, че по това време българите нямат сили и възможности сами да постигнат освобождението си. Затова Софроний насочва вниманието си към Русия.

Под влияние на очерталите се настъпателни тенденции в руската политика спрямо Османската империя Софроний оформя тактиката и стратегията на своята политическа платформа. Фактически това е първият опит за изработване на политическа платформа в българската национална революция.

Според Софроний, за да се освободят, българите трябва рационално да се възползват от зачестилите периодични руски войни срещу Турция. Това може да стане, ако се създаде официално централно българско представителство, което от името на целия български народ да се споразумее предварително с руската страна като партньор за съвместни действия. Така според него българите ще се превърнат в политически субект в хода на събитията и по този начин чрез минимално, дори символично участие във войната на руска страна биха могли да претендират за автономия на мирните преговори в случай на руска военна победа. А гаранцията за политическа автономия на бъдещата българска държавна формация той вижда в лицето на руския монарх. В този смисъл Софроний смята, че бъдеща България трябва да се включи евентуално в състава на Руската империя.

През 1806 г. Софроний пристъпва към изпълнението на своя политически замисъл, подпомогнат от започналата поредна война между Русия и Турция. Той създава най-напред общобългарски политически център в Букурещ — нещо подобно на официално представителство. От името на всички българи Софроний влиза в преки контакти с руското правителство и за пръв път води официални преговори за организирано участие на българите във войната на страната на Русия. В специално послание до император Александър I Софроний го моли от „името на всички свои сънародници" да вземе под закрила българите, като разреши създаването на отделна българска бойна част в състава на руската армия. Същевременно той формулира българските условия за подобно участие и във връзка с това излага идеята си за автономия на България под егидата на руския цар.

В Петербург откликват благосклонно на неговата молба. Руското главно командване установява преки връзки със Софроний и го третира като официален български представител. По този начин българската страна за първи път се възприема като партньор, т. е. фактически се признава за самостоятелен политически субект. С активното съдействие на Софроний през 1810—1811 г. се сформира боен отряд от български доброволци, известен под името „Земское болгарское войско", който активно участва във войната.

В навечерието на руската офанзива Софроний разпространява позив до българския народ, като го призовава да съдейства на руската армия с всички възможни средства. В позива не се споменава за въстание, но в него фактически се лансира идеята за повсеместни въоръжени действия на българите срещу турската власт. В този смисъл Софроний може да се смята за пръв изразител на идеята за общобългарско въстание.

Нашествието на Наполеон в Русия временно отклонява вниманието ѝ от Балканите и от Османската империя и я принуждава да приключи скоропостижно войната без особени резултати. По този начин политическите замисли на Софроний се провалят и надеждите му помръкват. Но неговата покруса се дължи не толкова на преждевременния злополучен край на войната, а главно на проявената пасивност от страна на народа като цяло. Откликът на неговия позив е незначителен. Българите остават индиферентни. Софроний стига до заключението, че народът не е узрял за активна и пълноценна политическа дейност. Така у него се формира убеждението, че пътят на българите към политическа зрялост с оглед на общонационално въстание задължително и неизбежно трябва да премине през училището, просветата и културно-духовното развитие. Това забележително прозрение в края на живота му се превръща в политическо завещание за неговите последователи — бъдещите лидери на националноосвободителното движение.

След победата над Наполеон Русия продължава с още по-голяма настойчивост традиционния си натиск върху Османската империя. Това обстоятелство естествено стимулира балканските освободителни движения, които се насочват и протичат в духа на политическата тактика и стратегия, възприета преди това от Софроний. Това се отнася обаче главно за сръбската и гръцката национална революция. Закъснялото възрожденско развитие на българите не им позволява да се възползват рационално от създалата се благоприятна обстановка като активен фактор в последвалите събития. Затова те са принудени да воюват за свободата си под чужди знамена. Известно е активното участие на българи в освободителните движения на съседните балкански страни, които, както е известно, по-рано изживяват своя ренесанс.

Сполуката на сръбската и гръцката революция чрез активно руско съдействие насърчава някои по-решителни български дейци да последват примера им. Такъв е случаят с предприетата акция от Велчо Атанасов Джамджията и Георги Мамарчев в Търново през 1835 г., известна под името Велчова завера. Замисълът на заговорниците е чрез въоръжено въстание по подобие на гръцкото и сръбското да предизвикат нова руско-турска война с надеждата да постигнат българското освобождение. Велчовата завера обаче, макар да е замислена като общобългарско въстание, се ограничава в тесните рамки на регионалното действие, и то само като намерение, защото въстанието преждевременно е осуетено от турската власт, без да се осъществи на практика.

Провалът на Велчовата завера още един път потвърждава, че българското общество все още не е достатъчно зряло, не е в състояние да организира, подготви и осъществи широкомащабно национално въстание. Затова през 40-те и 50-те години на XIX в. основното внимание и главните усилия на българите се съсредоточават в легалната политическа борба за извоюване на църковно-национална независимост. Тази борба обединява и сплотява силите на цялата българска общественост и се превръща в истинска школа на националната революция. В перипетиите на църковното движение се натрупва ценен опит в тънкостите на политическото майсторство, а най-важното е, че за пръв път се създава общонационален български политически център, в който се включват най-изявените и активни лидери на българското общество. В такъв смисъл църковната борба е прелюдия към въоръжени въстаничес-

ки действия, в нея израстват бъдещите водачи на националната революция, какъвто например е Г. С. Раковски.

Макар че пряко е насочена срещу гръцкото духовенство и Цариградската патриаршия, църковната борба придобива много по-широк националноосвободителен смисъл. В това отношение политическият ѝ ефект е несравнимо по-голям от избухналите масови селски стихийни въстания в Северозападна България. Въстанията в Пиротско и Берковско през 1835—1837 г., Нишкото въстание през 1841 г. и Юнското въстание през 1850 г. във Видинско започват и протичат с голямо ожесточение и с участието на хиляди хора. Но техният политически резонанс като общобългарски национални акции е незначителен поради регионалния им обсег и характер, поради причините, които ги предизвикват, и целите, които, си поставят. Дори т. нар. Браилски бунтове през 1841—1843 г., които, макар да имат по-скоро характер на заговори с участието на много помалко хора и остават само като намерение, без практическа реализация, имат по-голяма политическа стойност поради широкомащабния си общонационален замисъл.

Така с основание може да се каже, че до средата на XIX в. българското общество не разполага със сили и възможности да осъществи общонационална въстаническа акция от типа на гръцката и сръбската. Българската национална революция е все още твърде немощна, за да индуктира така желаната руска военнополитическа интервенция. Българският въпрос не фигурира като проблем в руската балканска политическа стратегия, не се окачествява дори като повод за намеса, макар през тези години в Петербург да се търси подходящ повод за удар срещу Османската империя. В началото на 50-те години Русия планира поредната си офанзива на Балканите, но и този път българите са извън полезрението ѝ като мотивация за престоящите военни действия.

Руско-турската война, или т. нар. Кримска война, от 1853—1856 г., макар да не е свързана с българите, предизвиква политическо оживление и вдъхва надежди сред тях. И този път обаче българите нямат идейно-политическа и организационна готовност, за да се възползват рационално от евентуалния успех на руското оръжие. Политическите инициативи на отделни дейци и групировки в навечерието и по време на войната имат съвсем импровизиран характер. Всичко се извършва хаотично, без цялостна предварително обмислена политическа насоченост за действие с оглед целите и интересите на българското националноосвободително движение.

По-енергична е реакцията на Г. С. Раковски. Отначало той прави опит да съдейства на руското главно командване, като му предава по

конспиративен начин поверителна информация за дислокацията на турските военни части. Сетне организира малобройна чета, с която обикаля из Стара планина в очакване на руските войски, надявайки се, когато те навлязат в България, да предизвика всеобщо въстание.

В същия дух действат и други български патриоти — П. Грамадов в Македония, Димитър Петрович във Видинско, Никола Филиповски в Търновско и др. Сравнително по-активен е Н. Филиповски. Той организира тайни дружества в редица селища, чрез които провежда широка агитация за въстание в момента, когато руската армия стъпи на българска земя. Неговите усилия в това отношение са твърде сполучливи. Тайните дружества на Филиповски обхващат сравнително широки слоеве от населението в Търновския край. Очакваното руско настъпление предизвиква всеобщ ентусиазъм и насърчава политическата активност на местните българи. Неочакваното поражение на Русия обаче попарва надеждите им. Англия, Франция и Австрия се намесват активно във военните действия на страната на Турция, в резултат на което Русия губи войната.

Все пак въпреки всеобщата покруса от злощастно стеклите се събития българите в Търновския край начело с Никола Филиповски решават да въстанат в знак на протест срещу решенията на току-що завършилата Парижка мирна конференция на Великите сили, която оставя България под властта на султана. Същите подбуди има и избухналото въстание във Видинско, оглавено от Димитър Петрович, известно като Димитракиева буна. И двете въстанически прояви са бързо сломени от превъзхождащите сили на противника. В трагичната развръзка на събитията, свързани с Кримската война, ясно се откроява настъпилият обрат в политическата обстановка на международната арена. Този обрат затруднява много балканските националноосвободителни движения и фактически напълно ги блокира за неопределено време. Това най-много се отнася за българското освободително движение. То се изправя през 60-те и 70-те години пред непреодолими препятствия, а това са точно годините, когато се създават най-добри вътрешни обективни материални и интелектуално-духовни потенциални възможности за неговата изява и по-широк размах.

2. Българската освободителна кауза в тресавището на Източния въпрос

Дълголетните безуспешни опити за освобождение насаждат у българите усещането за безсилие. Военното превъзходство на противника е повече от очевидно. Макар да преживява болезнен процес на вътрешно разложение и упадък, Османската империя продължава да разполага с несравнимо по-голям военен потенциал. Ако нещо в тази империя е на сравнително сносно равнище, това са армията и полицията. Султанът добре съзнава, че именно с помощта на армията и полицията ще може да държи в покорство постоянно бунтуващата се рая в огромните територии на империята си. Затова полага специални грижи за тяхната поддръжка. Преобладаващата част от разходите на държавния бюджет отиват за издръжка на полицейско-репресивния апарат и армията. За същата цел се използват и постоянните щедри външни кредити от държавите — покровителки на империята. Многобройните външни заеми имат точно такова предназначение.

Според една най-обща констатация, направена от чуждестранни политически наблюдатели през 70-те години на XIX в., съотношението между въоръжените сили на балканските народи, взети заедно, от една страна, и тези на Османската империя, от друга, е 1:100 в полза на султана. Тази преценка едва ли е много далеч от действителното положение, като се има предвид, че империята тогава е разполагала с огромни човешки и материални ресурси, обхващащи обширни територии на три континента. Във всеки момент султанът е могъл да разчита на военен контингент от около 1 млн. души редовна и нередовна армия. Войниците на тази армия се отличавали със своя пословичен верско-мюсюлмански фанатизъм. Командирският състав бил от опитни офицери, голямата част от които били чуждестранни наемници, главно от Англия, Франция, Австрия и Германия. Към всичко това следва да се припомни и всеизвестният факт, че имперската армия била осигурена с достатъчно количество най-модерно вносно стрелково оръжие, разполагала с морски и речен боен флот, артилерия, кавалерия и т. н. Ясно е, че балканските освободителни движения, в това число и българското, имали насреща си несравнимо по-силен противник.

Наивно би било да се смята, че българската революция е имала по онова време някакви реални изгледи за успех, разчитайки само на собствените си сили. Затова въпросът за съюзниците придобил ключово стратегическо значение. Належащата потребност от съюзници принуждава българите да виждат във всеки достатъчно силен противник на Османската империя онази надеждна опора, която би гарантирала крайния успех на освободителната им кауза.

Далеч преди Възраждането българите отправят взор към европейските страни, воюващи против Турция, с надежда за евентуална помощ. Най-напред подобни надежди се възлагат на Австрия, а по-късно — на Русия.

През XVII и особено през XVIII в. Русия се изявява като най-активен противник на султанската империя. Както общият славянски произход и източноправославната религия, така и успехите на руското оръжие в няколко последователни войни срещу Турция пораждат и с течение на времето засилват вярата на българите, че точно Русия е силата, която може реално да им помогне.

От своя страна руските монарси много старателно и целенасочено се стараят да подхранват подобна увереност сред подвластните християнски и славянски народи на Балканите. Още през XVI в. цар Иван Грозни за пръв път огласява освободителната мисия на Русия, като заявява недвусмислено, че целта му е да освободи Цариград от игото на полумесеца. На тази основа възниква и се разпространява известната легенда за Дядо Иван.

Същата насоченост на руската политика още по-ярко се откроява при Петър Първи и Екатерина Велика. Тези руски владетели увеличават многократно руската мощ и още повече засилват натиска върху Османската империя. Стремежът им е на всяка цена да изведат Русия до южните морски пътища. Според тогавашните геополитически представи и разбирания пътят за възхода на Руската империя като велика сила неизбежно трябва да мине през Босфора и Дарданелите — изходните двери към Леванта и световните простори. Оттук произтича следователно системната агресивна ориентация на Русия към черноморските проливи и техния хинтерланд — Балканския полуостров.

С оглед осигуряването на начертаната настъпателна политика в това направление руските царе с усърдие се стараят да привлекат на своя страна подвластното на султана християнско и славянско население. Те възприемат местните освободителни движения като важен съюзник, който би могъл рационално да се използва в угода на руската политика. Затова се създава цялостна добре обмислена идейно-политическа доктрина с пропагандна насоченост, намерила концентриран израз в ключовия девиз „Москва — трети Рим". С течение на времето тази доктрина все по-широко се прилага в две основни модификации според конкретния случай. В едни случаи се акцентира върху православната вяра, а в други — вър-

ху общославянската идея. В България по понятни причини пропагандата се осъществява и по двете линии. Така че под знамето на православието и славянската идея Русия целенасочено се старае да изгражда ореола на своята репутация като защитник, съюзник и покровител на балканските народи в името преди всичко на своите собствени интереси. Защото, колкото повече расте и крепне вярата у балканските народи в спасителната мисия на Русия, толкова повече се разширяват и утвърждават нейните позиции на Балканите. В този смисъл очевидно сантименталната легенда за Дядо Иван може да се смята като резултат от целенасочена пропагандна манипулация, която рационално се възползва от съществуващото обективно съвпадение на политическите интереси.

Напористата руска експанзия срещу Османската империя неизбежно поражда силно противодействие на някои западни държави и главно на Великобритания, Франция, Австрия (по-късно Австро-Унгария). Тези държави също имат свои интереси на Балканите и в района на Близкия изток, поради което остро се противопоставят срещу руското проникване в региона. Те решително се обявяват в защита на Османската империя и статуквото на Европейския югоизток. В такъв смисъл се проявява и тяхната враждебност спрямо местните националноосвободителни движения. Между Русия, от една страна, и западните държави, от друга, се очертава непрестанно съперничество по този въпрос, което често пъти стига до остри конфликти и стълкновения. Така възниква крайно заплетен възел от сложни противоречия, известен под името Източен въпрос, който неотменно присъства през целия XIX в. като невралгичен проблем в международните отношения. Ожесточената борба на международната арена за наследството на т. нар. болен човек край Босфора пряко рефлектира върху балканските освободителни движения. От това, кои политически фактори и тенденции доминират по Източния въпрос, зависи фактически до голяма степен дали революцията на Балканите ще бъде в подем или застой. Това означава, че всяко революционно движение срещу султанската власт, за да се добере до успешна развръзка, неизбежно трябва да премине през безкрайните заплетени лабиринти на Източния въпрос.

Руската агресивна политика по отношение на Турция е обективно благоприятен външнополитически фактор за балканските освободителни движения. Но в условията на създалата се комплицирана обстановка във връзка с Източния въпрос този фактор не може сам по себе си да задейства автоматично и да постигне очаквания ефект, ако не бъде индуктиран в достатъчна степен от местните ос-

вободителни движения. Или, с други думи, руската подкрепа би имала някакъв ефикасен резултат само при положение, че е налице достатъчно мощно и добре организирано вътрешно движение от общонационален мащаб, подобно например на сръбското през 1804 или на гръцкото през 1821 г. В този смисъл, ако вътрешният фактор е определящ, то външният е решаващ. Такава е една от основните отличителни особености на балканските националноосвободителни движения през разглеждания период.

През първата половина на XIX в. Русия почти напълно доминира в Източния въпрос. След разгрома на Наполеонова Франция тя добива явно надмощие в политическия живот на Европа. По нейна инициатива през 1815 г. се създава т. нар. Свещен съюз на европейските коронован владетели. Предназначението му е да охранява зорко неприкосновеността на легитимния ред в Стария континент срещу всякакви революционни посегателства, независимо дали са от социално или национално естество. Руският самодържец става стожер на реакцията, консерватизма и мракобесието в Европа. Това съответно означава, че и по отношение на Източния въпрос Русия си осигурява монополни позиции. Точно тогава по заръка на царя Азиатският департамент при руското външно министерство в Петербург изработва цялостна стратегическа концепция за руската външна политика на Балканите, като се определят нейните основни приоритети и акценти. Любопитна е градацията на приоритетите: 1 — Черна гора и Сърбия; 2 — Гърция; 3 — България.

Главните руски съперници на Балканите — Великобритания, Австрия и Франция, ангажирани със свои вътрешни и други проблеми, нямат възможност през тези години ефикасно да ѝ се противопоставят. Това развързва ръцете на руския цар, който търси удобен повод за удар срещу Турция. Подходящият повод скоро се явява с избухването на гръцкото въстание през 1821 г. Блюстителят на европейското статукво, руският император, който уж е против всяка революция, не се колебае в случая да застане веднага на страната на гърците срещу султана. Така се стига до поредната руско-турска война от 1828—1829 г. Точно в най-критичния момент, когато гръцкото въстание е напълно сломено, походът на генерал Дибич Забалкански увенчава гръцкото освободително движение с успешен край. Съгласно Одринския мирен договор (1829 г.) Гърция получава статут на автономно княжество.

Такъв статут според същия договор получава и Сърбия, макар нейното освободително движение да минава през по-сложни перипетии. Първото сръбско въстание започва още в 1804 г. с руска благословия и обещания за подкрепа. Подкрепата се оказва

чрез война против Турция, започнала през 1806 г. Благодарение на нея сръбското въстание начело с Кара Георги постига успех. Но успехът е временен. След нашествието на Наполеон в Русия през 1812 г. султанът незабавно възстановява позициите си в Сърбия, като смазва местното движение. Второто сръбско въстание начело с княз Милош Обренович започва едва след руската победа над Наполеон. Отново с активната помощ на Русия сръбската революция най-сетне постига целите си чрез Одринския мирен договор в 1829 г.

Почти по аналогичен начин постигат своята автономия и двете румънски княжества — Влашко и Молдова. Това става в резултат на руско-турската война през 1853—1856 г. Макар и неуспешна за Русия, тази война дава все пак възможност на двете княжества да се откъснат окончателно от орбитата на Османската империя.

През 1853 г. царското правителство по силата на навика самонадеяно предприема поредната военна кампания против Турция. Този път обаче в защита на султана се обявяват традиционните западни съперници на Русия в Ориента — Великобритания, Франция и Австрия. Така започва и цели три години продължава една от най-ожесточените войни във връзка с Източния въпрос, известна под името Кримска война. Поради своето финансово-икономическо и материално-техническо превъзходство коалицията на западните държави има явно надмощие в хода на бойните действия. Русия е принудена да капитулира.

На Парижката мирна конференция през 1856 г. страните победителки диктуват на Русия много тежки, дори унизителни условия за мир. Подписаният мирен договор регламентира в подробности всички териториални въпроси, утвърждава нов режим на корабоплаването през черноморските проливи, санкционира измененията в статута на балканските страни. Оттук нататък целостта на Османската империя се гарантира от колективното поръчителство на всички европейски държави, подписали Парижкия мирен договор. А в него изрично е записано, че Русия няма право едностранно да покровителства балканските страни и да се меси в техните вътрешни работи без общото съгласие на силите гаранти. Договорът постановява Русия да отстъпи Бесарабия на Молдовското княжество, забранява преминаването на военни кораби през черноморските проливи, отнема правото на Русия да поддържа боен флот в Черно море и да строи арсенали и укрепления по черноморската си граница.

Парижкият договор е тежък удар за Русия. С него се слага край на руската хегемония по Източния въпрос. Държавите победителки установяват пълно надмощие в международните отношения. Възползвани от превъзходството си, те създават ефикасна бариера за предотвратяване на евентуални опити на Русия за едностранно вмешателство на Балканите. Това според тях може да се постигне чрез реформиране и модернизиране на Османската империя, като по този начин се запази и укрепи нейната цялост. Твърдата гаранция на статуквото, наложено от т. нар. Кримска конфигурация на силите, фактически довежда до замразяване на Източния въпрос. Всяко революционно начинание, насочено към промяна на статуквото в Турция, се възприема оттук нататък с подозрението, че то непременно е дело на руски внушения и подстрекателства. Затова западните държави — съюзници от Кримската коалиция, са по принцип отрицателно настроени и реагират враждебно срещу всички бунтовни прояви в империята. При подобни случаи те априори застават твърдо на страната на султана и винаги му оказват нужната финансово-икономическа, политическа и военна подкрепа. Това съответно означава, че местните освободителни движения, включително и българското, не могат да разчитат на симпатии и съдействие от тяхна страна.

Русия преживява поражението си в Кримската война изключително болезнено, като истинска катастрофа. Цар Николай I скоропостижно издъхва, покрусен от краха на амбициозните си планове. Александър II получава в наследство вътрешна разруха и международна изолация. Войната ярко разкрива цялата несъстоятелност на феодално-крепостническа Русия. Налице са всички признаци на дълбока криза: икономическа и техническа изостаналост, пълно финансово разстройство, старомодна армия и крайно бюрократичен, корумпиран държавноуправленски апарат. В цялата страна се надига стихията на народното недоволство, зачестяват революционните брожения. Всичко това принуждава Александър II и неговото правителство да набележат цялостна програма за вътрешна реформа на руската империя. Замислената програма предопределя съответно новия курс на руската външна политика. Царуването на Александър II е обременено от постоянния кошмар на кримската катастрофа. Затова неговият външнополитически курс се отличава с подчертана умереност и сдържаност. Предишната експанзивна насоченост е силно смекчена. Главната цел на царското правителство през следващите години е да превъзмогне ограниченията на Парижкия договор, да преодолее международната изолация на Русия и да възстанови нейния престиж като Велика сила. Тази сравнително скромна цел се отразява неизбежно и върху руската политика по Източния въпрос.

Източният въпрос губи предишното си приоритетно значение и е подчинен на други по-значими глобални руски външнополитически интереси, ориентирани предимно към Средна Азия, Далечния изток и Централна Европа (по повод на германския проблем). Разбира се, както и преди Балканският полуостров продължава да бъде обект на специално внимание като зона на руското влияние. Но в това се влага вече друг, по-различен смисъл. Главното е да се опазят позициите, завоювани по-рано с цената на толкова много войни и жертви. А това би могло да стане според руските управници само ако балканските народи продължават и занапред да виждат в лицето на Русия свой защитник и покровител. С тази цел се набелязват разнообразни начини да им се оказват пак подкрепа и съдействие, но само в културно-духовно отношение, т. е. на базата на съществуващото положение и в рамките на дипломатическите възможности. На практика това означава, че Русия ще избягва занапред остри кризисни политически конфликти на Балканите, които биха могли да я въвлекат в пряк военен двубой с Турция. През следващите години военната алтернатива изобщо отпада като вариант за действие в плановете и намеренията на руското държавно ръководство.

Главният стратег и осъществител на новия руски външнополитически курс княз А. М. Горчаков формулира възприетата от неговото правителство тактика по Източния въпрос със следните многозначителни думи: „Интересите на Русия повелително налагат в нашата политика по този въпрос (има се предвид Източният въпрос) да се стремим не към неговото ускорено решаване, а напротив — към спокойно изчакване на естествената развръзка на нещата." Ръководителят на руската дипломация определя основните принципи на провежданата от него политика по следния начин: 1. Да се изчакват събитията, като се полагат усилия за предотвратяване на остри сблъсъци; 2. При възникване на конфликтни ситуации в Османската империя Русия да действа винаги съвместно със силите—гаранти на Парижкия договор от 1856 г., или със страните от т. нар. европейски концерт, както се изразява Горчаков; 3. Руската политика по Източния въпрос да бъде винаги съобразена с глобалните интереси на империята, като се държи сметка за основните приоритети (в случая Горчаков има предвид главно германския проблем); 4. Ако избухнат революционни брожения в Османската империя, Русия да се стреми към запазване на статуквото, като действа само по дипломатически път за мирното уреждане на конфликта; 5. В случай, че се наложи промяна на статуквото в Османската империя по насилствен начин, т. е. чрез война, Русия да

действа на всяка цена заедно с другите Велики сили от „европейския концерт" или със съюзните държави от Съюза на тримата императори (Германия, Австро-Унгария и Русия).

Посочените принципни изходни позиции на новата руска политика по Източния въпрос след Кримската война съвсем недвусмислено сочат, че българите практически не могат да разчитат на активна военно-политическа подкрепа от руска страна.

3. Политическата стагнация в освободителното движение

Кримската война бележи повратен момент в хода на балканските освободителни движения. Времето на „лесните" и „безпроблемни" победоносни войни на Русия срещу Османската империя приключва безвъзвратно. Създалата се нова политическа конфигурация в съотношението на силите по Източния въпрос е коренно различна в сравнение с тази през първата половина на XIX в., когато се решава съдбата на съседните народи — сърби, гърци и румъни. Закъсняла в развитието си, българската национална революция пропуска фатално своя шанс и се озовава през 60-те и 70-те години на века в изключително утежнена обстановка. Тя е сама срещу Османската империя, зад която стоят нейните могъщи западни покровители. Всичко това я поставя в положение на пълен застой. Съдбовната обвързаност на българското националноосвободително движение с голямата политика на Великите сили го затормозява, като парализира до голяма степен политическата активност и революционната енергия на българите.

Обстоятелствата са буквално драматични. Очерталата се безизходица насочва освободителната кауза към легални действия чрез реформи и компромиси за постепенни придобивки. Радикалните силови начини на действие са предварително обречени на неуспех. Те са обречени, защото при конкретните обстоятелства става дума не за рисковани действия, а за самопожертвователна борба. Обикновеният риск е недостатъчен. Нужна е пълна саможертва, при това без никаква гаранция за успех. Естествено невъзможно е в масов мащаб да се явят последователи на тази предварително обречена борба. Съвсем обяснимо е защо радикалните лидери на движението срещат толкова големи затруднения през посочения период в усилията си да го масовизират чрез революционна пропаганда. Трудно, много трудно е да се накарат българите да грабнат оръжието и да тръгнат на сигурна гибел в името на една безна-

деждна кауза. Както споделя Захари Стоянов — не може да се иска и очаква от всички обикновени българи да бъдат непременно герои като братя Жекови.

Утежнените политически обстоятелства, свързани с Източния въпрос, изправят освободителното движение пред мъчителна дилема. Очертават се две възможности. Първата е т. нар. конформистка алтернатива. Според този вариант националната революция следва да се осъществява чрез легални действия с помощта на реформи и компромиси за постепенни придобивки с оглед разширяването на българската политическа автономия в рамките на империята. Въпросният вариант не предвижда въоръжени силови действия, освен по изключение като тактически ход при крайно наложителни обстоятелства. Неговите предимства са, че по този начин се избягват рисковани сблъсъци с турската власт и масови кръвопролития. Същевременно този вариант дава известни гаранции за запазване единството на българската етническа територия. Неговият недостатък обаче се състои в това, че денят на освобождението се губи в далечината на необозримото бъдеще. Привържениците на този вариант за действие създават през 60-те години на XIX в. няколко политически групировки, които разгръщат активна политическа дейност в духа на своите убеждения. Те са главните инициатори и осъществители на движението за църковна независимост.

Другият вариант, напротив, предвижда решителни и енергични безкомпромисни действия. В този случай целта е чрез общонационална въоръжена акция да се взриви отново Източният въпрос на международната арена с оглед създаването на благоприятни възможности за радикално политическо решение на българския въпрос. На тази именно прагматична цел е подчинен целият стратегически замисъл, възприет от привържениците на радикалното направление. Този вариант е свързан със самопожертвователни действия, предполага неизбежни кръвопролития, но затова пък разкрива възможности за ускоряване деня на освобождението. Може би тъкмо това негово твърде примамливо предимство му осигурява известно надмощие в хода на националната революция.

Лидерите на това радикално направление изграждат своята политическа стратегия въз основа на презумпцията, че не може да се разчита на успех със силата на оръжието в пряк двубой срещу Османската империя на бойното поле, но същевременно те са убедени, че само със силата на оръжието в самопожертвователната битка с врага ще могат да се създадат реални възможности и предпоставки за евентуално политическо решение на българския въпрос.

Само по този начин според тях българската национална революция може да стане политически субект в хода на Източния въпрос и да индуктира в някаква степен неговата развръзка с оглед на българските интереси.

Априлското въстание е свързано с радикалната ориентация в българското националноосвободително движение. То е кулминацията на практическата реализация на този именно политически курс.

IV. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ИДЕЯТА ЗА ВСЕНАРОДНО ВЪСТАНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКА СТРАТЕГИЯ

1. Преходът към организирано националноревюционно движение

Преходът от стихийните действия към организирано въоръжено националноосвободително движение е свързан с името и делото на бележития български патриот Георги Стойков Раковски, смятан с основание за патриарх на българската национална революция.

Преминал през горнилото на множество драматични изпитания в своя жизнен път, Г. Раковски израства като опитен професионален революционер и политически ръководител от общонационален мащаб. В годините след Кримската война той изцяло съсредоточава усилията си в борбата за политическо освобождение, като изхожда от убеждението, че радикалното решение на българския въпрос е възможно единствено чрез безкомпромисни въоръжени действия. В този смисъл Раковски може да се смята за основоположник и идеен вдъхновител на радикалното направление в националноосвободителното движение. Въз основа на богатия си политически революционен опит той стига до заключението, че трябва да се сложи край на стихийните разпокъсани действия. Регионалните заговори и бунтове, както и изявите на многобройните хайдушки чети, чиято цел е отмъщението, са безполезни и безперспективни. Време е според него усилията на българите да се обединят в единен общонароден революционен поток. Само чрез добре обмислени, организирани и целенасочени действия начело с общонационален ръководно-координационен център българският народ би могъл да нанесе достатъчно силен удар на турската власт, за да демонстрира пред света своята сила и мъжественост. Само по този начин той ще може да защити правото си на свобода и самостоятелно развитие. Едва тогава българите биха могли да се надяват и очакват така желаната подкрепа от страна на външни сили. Като се позовава на библейската мъдрост: „Помогни си сам, за да ти помогне и Господ", Раковски изтъква, че само онзи, който е силен и дързък да потърси правата си с оръжие в ръка, заслужава и получава уважение и подкрепа. „Ако юнашки се въздержим — пише той

в поемата си „Горски пътник" — Запад нам ще са омилостиви! Север же помощ нами даде, братска любов ще нами покаже."

Своите нови принципни схващания за стратегическите насоки на националната революция Раковски обосновава и популяризира в многобройни публицистични статии, в различни писма до съмишленици, както и в споменатата поема „Горски пътник". В изложената от него политическа платформа идеята за общобългарско въстание придобива съвсем ясни очертания и се поставя като непосредствена конкретна задача пред българското общество. В този смисъл може с основание да се смята, че първоидеята за Априлското въстание като оформена политическа концепция и стратегически курс на националната революция е заложена за пръв път от Раковски.

Интересното е, че в неговата политическа платформа идеята за общобългарско въстание не се обвързва с руско-турска война както дотогава. Нещо повече, Русия дори не се упоменава като съюзник, въпреки че през годините на Кримската война той толкова много разчита на нея. Очевидно новата коренно променена външнополитическа обстановка го принуждава своевременно да се преориентира по въпроса за съюзниците на българската революция. Вниманието на Раковски се насочва към съседните страни — Сърбия, Гърция и Румъния. Оттам той се надява на евентуално съдействие. Във връзка с това у него възниква идеята за балканска федерация, която обаче се възприема и лансира главно във вид на военен съюз срещу общия неприятел. В такъв дух е проявената интензивна дипломатическа дейност на Раковски за контакти и преговори с управляващите кръгове в съседните балкански страни.

През 1861 г. неговото внимание се насочва главно към Сърбия по повод настъпилото изостряне на сръбско-турските отношения и очерталата се възможност за война. Във връзка с това Раковски пристъпва към конкретни действия за осъществяване на идеята си за общобългарско въстание.

Още през 1858 г. той подробно обмисля тактическия план на бъдещото въстание, а през 1861 г. го доразвива и конкретизира в известния План за освобождението на България. Основната идея в плана е да се сформира добре обучен въоръжен български полк в Сърбия с около 1000 души и две оръдия, който ще действа в състава на сръбската армия. Предвижда се в хода на предстоящите военни операции, когато сръбската армия навлезе в българска територия, полкът да стане бойното ядро на българската въстаническа армия. Полкът ще „маршира по Балкана право за Търново, като се даде сигнал навсякъде на българите да се дигат с една прокла-

ция или с друг някой си знак, да пресекат телеграфите и да затворят пътищата на пощите." Като се придвижва по билото на Стара планина, от сръбската граница на запад до Черно море на изток, полкът ще увлича населението след себе си и ще расте лавинообразно по численост. Когато стигне и превземе Търново, полкът според очакванията на Раковски щял да се превърне в голяма армия от около 150 000 души, от които най-малко 40 000 ще бъдат въоръжени. В края на краищата той се надява, че ще въстанат общо 500 000 българи, от които поне 100 000 ще бъдат въоръжени.

В своя тактически план Раковски, както се вижда, изхожда от презумпцията, че в страната съществуват готовност и нагласа за бунт, поради което не се налага някаква особена предварителна организационна подготовка. Проблемът според него се състои главно в бойната екипировка на хората и в своевременното им известяване за часа на въстанието с оглед едновременни повсеместни действия. Затова в плана се предвижда всеки патриот от вътрешността на страната да се приготви самостоятелно, като си набави необходимото оръжие и съответното бойно снаряжение. А що се отнася до сигнално-информационното осигуряване, то се възлага като задача на т. нар. Тайни агитационни комитети, съставени от специални емисари на центъра с чисто пропагандни функции, чиято роля е да мобилизират и поддържат бойния дух на хората.

Много важна в плана на Раковски е също идеята за център на въстанието. Предвижда се т. нар. Върховно ръководство, което едновременно трябва както да осигурява командването на българската въстаническа войска в хода на въоръжените действия, така и да организира временното гражданско управление в овладените територии. В изпълнение на това изискване на плана още в 1862 г. Раковски създава Привременно българско правителство в Белград, оглавявано от него.

През пролетта на същата година той пристъпва към изграждането на планираната бойна формация от български доброволци, известна под името Първа българска легия. Българската легия начело с Раковски активно участва в започналата сръбско-турска война, като проявява храброст и бойно умение в сраженията при обсадата на Белградската крепост. Междувременно обаче войната между Сърбия и Турция внезапно приключва. Конфликтът се урежда по дипломатически път, а в резултат на това българската легия е принудена да се разпусне. По този начин планираното въстание в България се осуетява.

Независимо от провала на замисленото начинание създаването на Първата българска легия и плановете на Раковски за освобождение на България, макар и прекалено оптимистични, имат важно значение за бъдещето на националната революция. С тях се полага началото на организирани действия, направлявани и координирани от общобългарски политически център. В тази начална фаза на подготовката за общобългарско въстание Раковски възприема модела на т. нар. четническа тактика под влияние на гръцкото и особено на италианското освободително движение. Неслучайно участниците в Първата българска легия виждат в лицето на своя главен войвода българския Гарибалди.

Придобитият горчив опит от сътрудничеството с правителствата на съседните балкански страни и особено със сръбското принуждава Раковски да коригира първоначалния вариант на четническата си тактика. Той забелязва, че съседните балкански страни експлоатират своя съюз с българите само за решаване на конюнктурните си политически задачи, без сериозни намерения за трайно сътрудничество. Затова Раковски решава да се освободи от опеката на чужди сили, като пренасочва акцента на четническата си тактика към организацията на четническото движение във вътрешността на страната.

В края на 1866 и началото на 1867 г. Раковски основава в Букурещ нова политическа организация под името Върховно народно българско тайно гражданско началство (ВНБТГН). Тази организация не се обвързва с ангажименти към други страни. Нейната задача е да подготвя и изпраща въоръжени четнически отряди в България, които да действат координирано под общо командване. Във връзка с това Раковски изработва специален „Привременен закон на народните горски чети за 1867-мо лето", който регламентира създаването и функционирането на четите. В закона е заложена идеята да се изгради българска четническа армия, състояща се от множество отряди под общо командване. Присъствието на една организирана и постоянно действаща армия в страната ще бъде според Раковски въоръжената опора на бъдещото всенародно въстание, което няма повече да зависи от случайни външни фактори и ще може да се обяви в подходящия момент, тогава, когато бъде необходимо. По този начин се цели българската революция да стане еманципирана, самостоятелна политическа сила, която при определени благоприятни обстоятелства в развоя на Източния въпрос би могла да упражни въздействие върху хода на събитията с оглед на българските интереси.

Раковски обаче е възпрепятстван да осъществи замисленото начинание. В разгара на приготовленията за създаване на четнически отряди той умира скоропостижно, покосен от коварна болест.

С тази задача се заемат неговите най-близки съмишленици и последователи. Четническите акции на Панайот Хитов и Филип Тотьо през 1867 г. и на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г. са опит в това отношение. Тяхното осъществяване обаче се оказва на практика твърде далеч от замисъла на Раковски. Конкретната обстановка в страната и по-точно съществуващата политическа стагнация не позволява да се постигне очакваният ефект. Българското общество е сковано в действията си и не проявява очакваната революционна активност. Макар да стимулират в някаква степен бунтовни пориви и настроения, четническите акции си остават епизодични събития, без да прераснат в общонационално въстаническо движение.

Все пак четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа оставя трайна диря в революционното движение и се превръща в знаменателно политическо явление. За пръв път една общобългарска бойна формация влиза в пряк самопожертвувателен двубой с Османската империя. В този смисъл тази акция се явява прелюдия към Априлското въстание. Драмата на тези доблестни български мъже, поели съзнателно мъченическия кръст на саможертвата, е симптоматична. Подобно безпрецедентно „безумие" подсказва и внушава на българите, че делото на националното освобождение наложително изисква своя кървав данък. Неслучайно тъкмо това „безумие" на хаджидимитровци възбужда с такава колосална мощ поетичното вдъхновение на Христо Ботев, за да го възпее така блестящо и сам да последва примера им по буквално същия начин.

2. Изграждането на Вътрешна революционна организация (ВРО)

Четническите акции през 1867 и 1868 г. още веднъж потвърждават несъстоятелността на четническата тактика при тогавашните специфични български условия. Пасивната реакция на българското общество показва, че то не е готово за масово участие в една безперспективна самопожертвувателна борба. Българите не са подготвени, нямат съответната нагласа за подобно екстремално изпитание. А без такава нагласа и готовност идеята за общобългарско въстание е неосъществима. Затова в средите на радикално настроените дейци на движението започва да зрее и да ферментира убеждението, че се налага една по-сериозна предварителна подготовка на българите за въстание. Формира се нова тактика на революционното движение.

Преходът от четническа тактика към изграждане на Вътрешна революционна организация е свързан с личността и делото на Васил Левски. Преминал през суровата школа на легиите и четите, Левски пръв стига до прозрението, че общобългарско въстание е невъзможно без търпелива, продължителна, система и целенасочена организационна подготовка на хората във вътрешността на страната. Това негово прозрение има ключово значение за по-нататъшния стратегически курс на българската национална революция. Само по себе си обаче това прозрение едва ли би имало някаква стойност, ако не беше осъществено. Защото, както се знае, и други лидери на движението също стигат по това време до подобни прозрения, но не са в състояние да ги претворят в практически резултатни действия. В случая обаче провидението се оказва благосклонно към българската освободителна кауза. В личността на този невероятен човек българската революция намира своя безподобен майстор и вдъхновител.

С ясно оформени схващания за това, което предстои да извърши, през пролетта на 1870 г. Левски пристъпва с колосална енергия към практическо осъществяване на своите планове. До края на същата година и през цялата 1871 г. той успява да изгради гъста мрежа от конспиративни революционни комитети в цяла България и ги обединява в цялостна Вътрешна революционна организация (ВРО). Всичко се прави по изумителен начин, така, както повеляват изискванията за нелегална дееспособна политическа структура със свой устав, програма, тайна полиция, тайна поща и строга дисциплина. Създаването на ВРО е наистина уникално и най-крупно постижение на българската национална революция. Левски проявява невероятната способност да убеждава хората, да им внушава мислите си, да печели съмишленици, които възпламенява с огъня на родолюбието. Чрез организацията на Апостола революцията пуска дълбоки корени във вътрешността на страната. За сравнително кратко време Левски създава и възпитава цяла плеяда от предани професионални революционери, готови за саможертва в името на освободителното дело. Само за две-три години благодарение на неговата организация българите се превръщат от лоялни поданици на падишаха в народ със самочувствие и претенции, превръщат се в организирана политическа сила, която става самостоятелен субект и фактор на международната арена. Образно казано, Левски даде на българите нужния им меч, с който да си проправят пътя през политическата джунгла на Източния въпрос. Оттук нататък българската революция добива солидна опора, вече е в състояние да посрещне както подобава предизвикателствата на приближаващите съдбовни изпитания.

3. Българският революционен централен комитет (БРЦК)

Особено големи заслуги за прехода към организирани въоръжени действия и непосредствена подготовка на всенародно въстание има и бележитият наш писател, публицист и общественик Любен Каравелов. Той е човек с модерни възгледи и колосални енциклопедически познания. Наричат го не без основания Дени Дидро на Българския ренесанс. Благодарение на изключителния си интелект и ярко изявената писателска дарба като майстор белетрист и войнстващ публицист Каравелов добива голяма популярност сред българската революционна емиграция в Сърбия и Румъния. След смъртта на Раковски той се утвърждава като всепризнат авторитетен политически лидер на радикално настроените емигрантски групировки.

Л. Каравелов напълно осъзнава слабите страни на практикуваната дотогава четническа тактика и по свой път също стига до убеждението за необходимостта от създаването на революционна организация, която да подготви българския народ за общонародно въстание. Той обосновава и популяризира тези свои схващания във в-к „Свобода", станал по това време главна трибуна на националната революция. През 1870 г. около Каравелов се формира една своеобразна организационна политическа структура от съмишленици в Букурещ, която е известна под името Български революционен централен комитет — БРЦК.

Дейците на букурешкия БРЦК начело с Л. Каравелов споделят по принцип идеята за изграждане на Вътрешна революционна организация в страната, но поради това, че нямат точна информация, отначало проявяват известна резервираност и недоверие към работата на Левски. Малко по-късно обаче, някъде към средата на 1871 г., когато Апостоа изгражда в основни линии своята вътрешна революционна организация и това става известно в Букурещ, неговият авторитет изведнъж рязко нараства. Емигрантските дейци започват вече с други очи да гледат на Левски и неговата дейност. С делата си Апостола им вдъхва респект, уважение и възхищение. От двете страни по едно и също време се проявява взаимно желание за сближение и сътрудничество с оглед обединяване на усилията в името на общата цел. Между тях започват преговори, в резултат на които вътрешните и външните революционни сили се обединяват в единен фронт. Това става на проведеното Общо събрание на БРЦК в края на април и началото на май 1872 г. в Букурещ. В приетата на събранието програма се заявява, че главната цел на БРЦК е освобождението на България и възстановяването на българската държава, което се предвижда да се постигне чрез революция „морална и с оръжие".

Общото събрание през пролетта на 1872 г. в Букурещ дава силен тласък на подготовката за всеобщо въоръжено въстание. Като специален пълномощник на БРЦК Левски продължава с удвоена енергия своята работа за укрепване и разширяване на комитетската мрежа. Усилията му са насочени за усъвършенстване на вътрешната организационна структура, за изграждане на въоръжени бойни групи, за осигуряване на парични средства, оръжие и боеприпаси. Вътрешната революционна организация се разраства, създават се окръжни центрове, множат се частните революционни комитети. Въстаническите приготовления обхващат все повече райони на страната. Ала точно в разгара на това небивало революционно оживление едно печално събитие предизвиква смут в редиците на организацията. Злополучната т. нар. Арабаконашка авантюра изправя движението пред опасност от провал. В създалата се критична ситуация Любен Каравелов като председател на БРЦК настоява да се даде незабавно сигнал за въстание. Левски обаче категорично се противопоставя срещу подобни прибързани действия. Любопитни са неговите съображения по този кардинален въпрос. В тях откриваме дълбокия смисъл на цялата му политическа стратегия. „...И най-изветрелият човек не би повярвал — пише Левски, — че е възможно да излезе със сполука таквоз бързо движение, когато ний в нищо не сме приготвени." А когато му казват, че „ний никога не може се приготви както другите сили", Апостола отвръща: Да, така е, ала трябва да се подготвим „барем толкова", колкото е потребно, за да се „осигури една добра сетнина на предприятието ни, защото, в нищо не приготвени, ще има сетнина нищо и никаква." В тези думи се съдържа политическото кредо на Левски — българският народ трябва да се подготви колкото е възможно по-добре, за да успее в решителния час на съдбовното въоръжено изпитание да си осигури поне онази „добра сетнина", сиреч политическия успех на освободителната кауза. А кога ще стане това, той се въздържа да уточнява. Според него единствено обстоятелствата ще определят часа на въстанието, когато му дойде времето. А дотогава е нужна търпелива работа, за да се посрещнат както подобава предизвикателствата на политическите изпитания.

Трагичната гибел на Васил Левски не му позволява да довърши делото си, но и това, което успява да свърши, се оказва достатъчно. Българското общество е, общо взето, подготвено за широкомащабна всенародна въоръжена акция. Броят на самоотвержените хаджидимитровци се измерва със стотици и дори с хиляди. Фундаментът на Априлското въстание е вече готов. Остава само да задейства възпламенителният детонатор.

V. НАЧАЛО НА НОВА ПОЛИТИЧЕСКА КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

1. Източният въпрос под напора на германското обединение

През 60-те години на XIX в. в Европа стават важни събития, които разрушават напълно кримската политическа конфигурация на силите в международните отношения и създават условия за ново изостряне на Източния въпрос. Радикалните изменения на политическата обстановка на Стария континент са свързани с офанзивата на Прусия за обединение на Германия под върховенството на пруската Хохенцолернска династия.

Главният стратег и осъществител на това амбициозно начинание е известният немски държавник Ото фон Бисмарк. Пътят на германското обединение минава през три последователни войни — срещу Дания (1864), срещу Австрия (1866) и срещу Франция (1870—1871). Във връзка с осъществяването на тази широкомащабна операция Бисмарк прилага оригинален стратегически план, в който на Русия се отрежда ключова роля, като се експлоатира рационално нейната болезнена чувствителност по Източния въпрос. Именно с оглед привличането на Русия като съюзник Бисмарк проявява изненадващо голям интерес към „ориенталската язва" на Балканите.

Отношението на княз Бисмарк към Източния въпрос се основава на принципа на политическите компенсации. Според него Прусия, респективно Германия, няма преки делови и политически интереси в Ориента, което ѝ дава благоприятни възможности да се възползва от балканския конфликт между силите съперници в името на германската кауза. Бисмарк изхожда от презумпцията, че за разлика от другите западни страни Германия в никаква степен не е заинтересована от запазване целостта на Османската империя и статуквото на Балканите. Напротив, прогнилата султанска държава е най-подходящата изкупителна жертва, за чиято сметка според него може да се изгражда най-изгодната за Германия съюзническа комбинация. В „болния човек" край Босфора Бисмарк открива онази ценна „ориенталска валута", която има особено висока стойност в Петербург. С нея той се надява да заплаща и спечели благоволението и съдействието на Русия за обединението на Германия и нейната консолидация като велика сила на континента.

Поради същите съображения Бисмарк проявява учудваща за онова време благосклонност към националноосвободителните движения на Балканите, виждайки в тях потенциален съюзник на германската политика в Централна Европа. Във войната срещу Австрия и непосредствено след нея например Прусия доста рационално се възползва от унгарското национално движение, установявайки с него пряко сътрудничество и взаимодействие. Едновременно с това Бисмарк зорко следи събитията в Сърбия и Румъния през 1866—1868 г., живо се интересува от развоя на нещата около Критското въстание и внимателно проучва какви са възможностите на българското освободително движение. Пруската дипломация с усърдие ги насърчава и възлага на тях известни надежди като съюзници за миниране на австрийските позиции във фланг и тил.

Особено полезен е Източният въпрос за Бисмарк по време на офанзивата срещу Франция. Тъкмо чрез Източния въпрос, като поощрява по всевъзможни начини руските домогвания за ревизия на Парижкия мирен договор от 1856 г., той успява да привлече Русия на своя страна, което в края на краищата осигурява успеха на Прусия във войната. Източният въпрос оправдава напълно възлаганите му надежди в Берлин. Осъщественото на тази основа руско-пруско сътрудничество добре помага на Прусия срещу Франция, а на Русия — да се избави от сковаващите я клаузи на Парижкия мирен договор.

Войните на Прусия и появилата се в резултат на тях обединена Германия като велика сила в Централна Европа коренно променят съотношението на силите в международните отношения. Франция и Австрия, едни от главните съперници на Русия в Източния въпрос, са силно омаломощени, извън строя. Кримската коалиционна политическа конфигурация на силите фактически преустановява съществуването си. А това съответно означава, че твърдостта на статуквото в Османската империя изведнъж омеква. Създалата се нова политическа обстановка на международната арена създава условия за ново динамизиране на Източния въпрос. В неговото все още мъртво вълнение проблясват първите признаци, които вещаят скорошни експлозии.

Активната германска политика в Европа естествено поражда надежди и оптимизъм сред българите. Точно в годините на отчайваща стагнация и безпомощност на политическия хоризонт се задава неочакван съюзник.

Германия обективно става съпричастна на българската освободителна кауза. Парадоксално е съвпадението или по-точно съчета-

ването на иначе разнопосочните интереси от двете страни. На практика обаче се получава така, че както Германия, така и българското освободително движение при създалата се конкретна ситуация в еднаква степен се нуждаят и очакват от Русия, освободена от прангите на Парижкия договор, да възобнови традиционната си настъпателна политика срещу Османската империя. Българите се надяват на това по силата на отдавна създадения условен исторически рефлекс на Балканите, че освобождението е възможно само чрез руско-турска война, а Германия счита, че само по този начин може да постигне целите си във възникналия френско-германски конфликт през 70-те години.

2. Източният въпрос и френско-германският конфликт

Франция понася болезнено поражението във войната срещу Прусия. Освен накърнения престиж и самочувствието ѝ на велика сила тя губи богатите области Елзас и Лотарингия и е заставена да плаща огромни репарации. Естествено Франция трудно може да се примири с положението си на второстепенна държава. Още непосредствено след подписването на Франкфуртския мирен договор през май 1871 г. тя усилено започва да се готви за реванш. Във връзка с това френската дипломация полага усилия да си осигури надеждни съюзници. В Париж най-много разчитат в това отношение на Русия, Англия и Австро-Унгария.

Войнствените антигермански настроения във Франция естествено предизвикват тревога в Берлин. Бисмарк е убеден, че когато се съвземе и стъпи на крака, Франция непременно ще се опита да си възвърне загубените позиции. Затова той решава да действа изпреварващо, като ѝ нанесе още един превантивен удар, докато все още Германия има явно превъзходство над противника. Така на френско-германската граница се създава огнище на силно напрежение, което всеки момент заплашва да прерасне във военно стълкновение. Френско-германският конфликт става първостепенен невралгичен проблем в международните отношения, който изцяло фокусира вниманието на Великите сили през първата половина на 70-те години.

Плодотворните резултати от руско-германското сътрудничество до 1871 г. чрез Източния въпрос дават основания на Бисмарк да се надява, че и занапред ще може да разчита на Русия като тилна опора и заслон, охраняващ Германия от враждебни коалиции в процеса на нейната консолидация като велика сила на континента. Той се надява, че Русия както дотогава ще застане твърдо на немска страна във възникналия френско-германски конфликт.

Руската дипломация обаче в лицето на княз Горчаков вижда в прекомерно растящата мощ на обединена Германия сериозна опасност, която нарушава европейското равновесие на силите и е потенциална заплаха за Русия. Затова князът се отнася крайно резервирано към щедрите Бисмаркови обещания за подкрепа по Източния въпрос. Горчаков смята, че ако Русия се възползва от предложените съблазнителни услуги, неизбежно ще се окаже ангажирана за немската политика срещу Франция. А запазването на силна Франция според него е много по-важно за Русия като контрабаланс на германската мощ в Централна Европа, отколкото всякакви съмнителни, рисковани и ненужни придобивки на Балканите. Подобно на Бисмарк Горчаков също интерпретира Източния въпрос в контекста на френско-германските противоречия, но в обратен смисъл. Докато Бисмарк се надява да спечели Русия за съюзник срещу Франция чрез нейния постоянен плътен ангажимент в „ориенталските крамоли", Горчаков, обратно — чрез една умерена и непретенциозна политика спрямо Източния въпрос се стреми да не обвързва Русия с ангажименти към немската политика срещу Франция.

В съответствие с тази принципна външнополитическа позиция царското правителство най-старателно се пази от всякакви сблъсъци и усложнения по Източния въпрос. А относителното спокойствие на Балканите през първата половина на 70-те години му дава чудесна възможност успешно да се намесва като арбитър във френско-германските спорове, естествено, в полза на Франция. Благодарение главно на руската дипломатическа намеса е превъзмогната надвисналата военна заплаха над Франция в критичната кризисна ситуация през 1873—1874 г. От арбитражната си роля Русия извлича добри политически дивиденти. Напрежението във френско-германските отношения значително смекчава противоречията между силите съперници по Източния въпрос. Нещо повече. Очертава се явна тенденция на сближаване и единодействие между Русия, Англия и Австро-Унгария на антигермански основа. Най-голяма заслуга за очерталата се безпрецедентна кристализация на политическите сили има княз Горчаков, който рационално се възползва от резултатите на своята въздържана политика по Източния въпрос и от съществуващото относително спокойствие на Балканите.

Силно разтревожен от антигерманските изяви в поведението на царското правителство начело с Горчаков, германският канцлер решава своевременно да противодейства, като прибягва отново до „услугите" на Източния въпрос. Само че този път използва други негови свойства. Освен като средство за политически компенсации „ориенталската язва" може да бъде според него и чудесно оръдие

за политически натиск върху Русия с оглед дискредитирането на Горчаковия външнополитически курс в очите на царя и пред руската общественост. Тази идея възниква у Бисмарк след получената по агентурен път строго поверителна информация от Петербург за истинските планове и намерения на Русия във връзка с Източния въпрос. А информацията гласи: В сегашния момент тук всички са единодушни, че Русия няма готовност, възможност и интерес за настъпателни действия на Балканите. Ако обаче бъдат застрашени по някакъв начин нейните позиции в този регион, спечелени с толкова много войни и жертви, тя ще бъде принудена да ги защити дори и със силата на оръжието. Получената от Петербург информация дава на Бисмарк основание да се надява, че има шанс да се отърве от досадното опекунство на Русия във френско-германския конфликт само ако тя затъне достатъчно плътно в тресавището на „ориенталското блато".

Това обаче е възможно само при положение, че на Балканите избухне достатъчно мощна бунтовна експлозия, например нещо като въстанието в Босна и Херцеговина, започнало малко по-късно. Германският канцлер очаква с нетърпение подобна развръзка. Но нему не е присъща пасивната изчаквателна позиция, при която ще трябва да разчита само на сляпата случайност. Затова полага необходимите усилия да подпомогне пръста на съдбата. Разбира се, това става съвсем дискретно зад кулисите на дипломацията. И все пак съществуват достатъчно улики, че Германия има безспорни „заслуги" за ускоряването на пламналия бунтовен пожар в Османската империя през лятото на 1875 г., който възвестява началото на нова фаза в проявлението на Източния въпрос. По този начин очакваният от Бисмарк ефект е постигнат — вниманието на Великите сили буквално мигновено се пренасочва от бреговете на Рейн към Балканския полуостров.

3. Началото на източната криза (1875–1878)

През лятото на 1875 г. избухва въстание в Херцеговина, което веднага обхваща и Босна. Въстанието възпламенява отдавна тлеещия Източен въпрос, който отново става централен проблем в международните отношения. На Балканите възниква извънредно сложна политическа ситуация, известна в историята като източна или балканска криза. Тук се концентрира вниманието на всички заинтересовани Велики сили, които в една или друга степен участват в драматичните перипетии на нейната развръзка.

Въстанието в Босна и Херцеговина протича по твърде странен сценарий. Многобройните въоръжени чети, подготвени на далматинска територия (тогава в границите на Хабсбургската империя), преминават периодично на различни места по дългата граница във вътрешността на двете области и след кратковременни боеве с турски въоръжени части се оттеглят обратно към своите бази в Далмация. Оттам по всички посоки се изпращат информационни комюникета за състоялите се драматични сражения. Заинтересованата преса тенденциозно коментира събитията, като често пъти ги преувеличава. Така се получава цялостна представа за едно широкомащабно, масово, ожесточено и продължително въстание. Съвсем очевидно е, че въстанието се ползва от услугите на невидими, но достатъчно влиятелни и заинтересовани съмишленици извън Босна и Херцеговина.

Въстанието предизвиква различни реакции от страна на Великите сили. В Берлин то се посреща с едва сдържано задоволство, в Париж и Лондон — с безпокойство, във Виена — със загадъчно мълчание, а в Петербург — с много голяма тревога. Руската дипломация незабавно предприема енергични действия за бързо мирно уреждане на конфликта. Целта е на всяка цена да се предотврати двустранен военен сблъсък с Турция. Руските дипломатически инициативи в това отношение обаче са безуспешни. Съществена роля за провала на мирните преговори има германската дипломация. Като съюзник и партньор на Русия Германия активно се включва във всички мирни дипломатически акции, но по понятни причини прави всичко възможно конфликтът на Балканите да се разраства и задълбочава колкото може повече.

4. Курсът към въстание в България

Възникналата кризисна политическа ситуация във връзка с въстанието в Босна и Херцеговина създава благоприятни условия за активизация на българската национална революция. Възпламенителният детонатор на така дълго подготвяното въстание в страната най-после е задействан. В този съдбоносен момент начело на българското националноосвободително движение застава знаменитият поет, публицист и революционер Христо Ботев. Преценявайки адекватно създалата се политическа обстановка във връзка с въстанието в Босна и Херцеговина, Ботев с изненадващ интуитивен рефлекс на прозорлив политически лидер очертава през лятото на 1875 г. стратегическите цели на предстоящото въстание. Чрез

страниците на своя популярен по онова време вестник „Знаме“ той призовава българския народ за „незабавна, отчаяна революция“. „Нашето съществувание като народ — пише той — е съмнително, ако ние не вземем участие в съсипването на Турция... сега е най-сгодно време да покажем на света, че и ний сме достойни за свобода... ако не искаме да бъдем последни, а може би и забравени, при решението на Восточния въпрос.“ По-нататък Ботев добавя: „Захваща се вече драмата на Балканския полуостров. Многословният Восточний вопрос, който до вчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи вече в своя трети акт и няма съмнение, че той ще да се изкара до края... Европа и политическите обстоятелства дават политическа свобода и самостоятелност само на тогова, който сам може да я добие... Тук се изисква протест, бунт, въстание, революция. Остава само едно: да драснем кибрита и под светлината на огъня да нагазим в кървавата революция, която е единственият път за нашето спасение... Освен това Русия, която се е приготвила да нанесе и последния удар на Парижкия трактат, не ще да допусне щото нито Англия, нито Франция, нито която и да е държава да се умеси във вътрешните дела на Турция. Нейният съюз с Австрия и Прусия е следствие на нейните намерения да играе първа роля на Восток и да има пълно влияние на Балканския полуостров. От тая точка на зрението Русия не ще никога да компрометира себе си пред своите съвременни братя.“

Политическият анализ, направен от Ботев, е удивително точен. Този анализ звучи като знаменателно прозрение и призив едновременно. Разсъжденията му са точно в духа на радикалната ориентация на националноосвободителното движение. Неговата мотивация е ясна и категорична. Нужни са незабавни, решителни и самопожертвователни действия, за да не се пропусне съдбовният момент с оглед политическото решение на българския въпрос. Фактически това е същата позиция, същата стратегическа линия, следвана преди това от Раковски и Левски, с тази разлика, че докато неговите предшественици подготвят българите за бъдещия решителен час на битката, Ботев е в нова ситуация, когато дългоочакваният час вече е настъпил и тъкмо обстоятелствата повелително налагат незабавни енергични действия.

По инициатива на Христо Ботев на 12 август 1875 г. в Букурещ се провежда Общо събрание на БРЦК под председателството на Панайот Хитов. Събранието набелязва конкретен план и взема решение по спешност да се пристъпи към незабавна въстаническа акция в България. Цялата страна е разделена на райони, във всеки от които се предвижда да бъдат изпратени специални пълномощници

на БРЦК със задачата за интензивна агитация сред населението, като се опрат на изградената от Левски по-рано комитетска конспиративна организация. Най-активна дейност в това отношение извършват двамата пратеници на БРЦК Стефан Стамболов — в Старозагорска област, и Никола Обретенов в Русенско.

Освен това БРЦК възлага на двамата известни войводи Панайот Хитов и Филип Тотьо да сформират две въоръжени чети, с които да преминат в страната като ядро на въстаническите сили. Специална делегация е упълномощена да осъществи връзка с ръководителите на въстаническите сили в Босна и Херцеговина за сътрудничество и взаимодействие. Лично Ботев се ангажира със задачата да потърси средства за въстанието от българската емиграция в Южна Русия, както и да призове тамошните български офицери на руска служба да се поставят в услуга на започващата революция като командири на въстаническите отряди.

В съответствие с решенията на БРЦК Ст. Стамболов се озовава в Стара Загора и веднага пристъпва към организация на местното население за въстание. Мнозинството от членовете на тамошния революционен комитет безрезервно възприемат планираната инициатива и предприемат енергични действия. Най-активно участват във въстаническата подготовка председателят на Старозагорския революционен комитет Кольо Ганчев, двамата братя Михаил и Георги Жекови, както и придружителите на Стамболов — двамата апостоли Георги Икономов и Захари Стоянов. Въпреки техните самоотвержени усилия обаче поради проявената прибързаност замислената акция се проваля. На 16 септември сформираната Старозагорска чета начело с Георги Икономов потегля към уговорения сборен пункт на въстаническите сили от района, но поради недоразумение става досадно разминаване, вследствие на което опитът за въстание се осуетява преждевременно. Също така злополучни се оказват и прибързаните въстанически действия в района на Русе и Шуменско. По този начин замисленото въстание се осуетява.

Злощастната развръзка се дължи на припрените действия, които не са съобразени с обстоятелството, че след гибелта на Левски Вътрешната революционна организация преживява цели три години в застой, а това се отразява неблагоприятно върху частните комитети по места, които са твърде занемарени. Нужно е повече време за тяхното съживяване, за възстановяването им като основни боеспособни ядра на революцията. В този смисъл въстаническата акция през септември 1875 г. се оказва доста полезен урок и добива значение като истинска репетиция за лидерите на движението за по-нататъшните им действия.

VI. ГЮРГЕВСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ

1. Вземане на решение за въстание (пролетта на 1876 г.)

Неуспехът на т. нар. Старозагорско въстание предизвиква остри спорове и разногласия между членовете на новоизбрания състав на БРЦК в Букурещ. Отново възкръсва старата идея за взаимодействие със Сърбия. Христо Ботев категорично се противопоставя на опитите за обвързване на българското движение с чужди сили и поставянето му в зависимост от тях. Пререканията и взаимните обвинения го принуждават да напусне комитета. Напускането на Ботев предопределя на практика неговото саморазпускане. От този момент БРЦК фактически преустановява съществуването си.

Радикално настроените по-млади революционни дейци реагират с разочарование срещу крамолите в БРЦК и болезнено преживяват неговата неспособност за действие тъкмо в най-критичния момент, когато се решава съдбата на българското отечество. Това ги кара сериозно да помислят за необходимостта от създаване на нов ръководен политически център на българското националноосвободително движение. За тях е повече от ясно, че при създалата се безпрецедентна политическа ситуация само от българите зависи в каква насока ще се развият нещата, свързани с Източния въпрос, само от българската революция зависи дали и България ще присъства в дневния ред на масата на политическите преговори. Това е толкова очевидно, че дори и английският вестник „Таймс", известен със симпатиите си към султанска Турция, като коментира създалата се обстановка на Балканите, с тревога отбелязва, че спасяването на Османската империя би станало невъзможно, ако бунтовните пламъци обхванат и България. Колкото и да е мрачно бъдещето на Турция — пише вестник „Таймс", — то ще стане още по-мрачно, ако въстанието в Херцеговина продължи още няколко месеца, ако Австрия и Русия отпуснат юздите на Сърбия и Черна гора и ако пламъкът на недоволството достигне до България. Тогава Източният въпрос може да придобие тази форма, от която дипломацията се старае с всички сили да го отклони."

Новата млада генерация на националната революция, възпитаниците на Апостола, идейните съмишленици на Ботев сякаш с часове израстват под напора на събитията в зрели политици, добре осъзнали повелята на деня и изискванията на момента. Като поемат върху себе си цялата историческа отговорност, те стигат до заключението, че е настъпил дванадесетият час на българското освободително дело, че е дошло време за борба на живот и смърт, борба до край. Ставайки изразител на всеобщото настроение през тези дни, Никола Обретенов в едно писмо до майка си, известната баба Тонка Обретенова, изрича следното знаменателно заклинание: „Както и да е, ний не ще оставим Турция на мира; или ще измрем всинца, или ще освободим България."

Обладани от подобна самопожертвователна решимост, младите дейци на революцията се събират към края на 1875 г. в румънския град Гюргево, където фактически формират нов организационен политически център на освободителното движение, станал известен под името Гюргевски революционен комитет. В него участват Никола Обретенов, Стоян Заимов, Стефан Стамболов, Иларион Драгостинов, Панайот Волов, Христо Караминков-Бунито, Никола Славков, Иван х. Димитров, Георги Апостолов, Георги Измирлиев, Георги Обретенов, Георги Бенковски и др. Заседанията на комитета продължават денонощно в една къща край Гюргево, шеговито наречена от дейците „казарма". Те протичат в атмосфера на всеобщо патриотично въодушевление под председателството на Стефан Стамболов. По време на заседанията не се водят протоколи по конспиративни съображения, за да не остават писмени документи и да се запазят в тайна решенията.

Гюргевският комитет решава с пълно единодушие през пролетта на 1876 г. да се организира и обяви всеобщо въоръжено въстание в България. Като се отчитат неудачите от прибързаните действия по време на въоръжената акция от септември, всички са на мнение, че е необходим по-продължителен срок за неговата подготовка. Затова гюргевските дейци предвиждат въстанието да не започва по-рано от 1 май 1876 г.

Гюргевският комитет очертава в най-общи линии стратегическия план и тактиката на бъдещото въстание. Тактическият замисъл предвижда изграждането на няколко големи опорни бази на въстаническите сили в планинските райони, където трябвало да се изнесе цялото население с необходимото продоволствие и боеприпаси за организиране на продължителна отбрана дотогава, докато се намесят Великите сили.

Тактиката на гюргевските дейци, както се вижда, е подчинена на основния стратегически замисъл за политическо решение на българския въпрос в общия комплекс на Източния въпрос. С въстанието се преследва следователно съвсем рационална и достижима цел, без да се хранят някакви илюзорни надежди, че с него ще може да се съкруши противникът на бойното поле със силата на оръжието.

Във връзка с всеобхватната подготовка на населението за предстоящото въстание Гюргевският комитет разделя страната на четири революционни окръга. Набелязаните окръзи не обхващат всички български територии, а само онези райони, в които съществуват структури на създадената от Левски Вътрешна революционна организация. Това решение се предопределя от обстоятелството, че времето е ограничено и е невъзможно да се изградят нови организационни структури за толкова кратък срок.

Първи окръг е Търновският. Той обхваща части от Централна България на север от Стара планина, включително Габровския и Севлиевския район, голяма част от Североизточна България с Русенско и Шуменско. За главен организатор, или апостол, на окръга е определен Стефан Стамболов, а за негови помощници — Христо Караминков—Бунито и Георги Измирлиев като военен инструктор.

Вторият революционен окръг е Сливенският. Той включва районите в Ямболско и Котленско. За апостол на този окръг е определен Иларион Драгостинов с помощници Георги Обретенов като военен инструктор и Стоил войвода.

Третият революционен окръг обхваща района на Северозападна България с център Враца. Към този окръг спадат Орханийският край и част от Софийско. Главен апостол в него е Стоян Заимов с помощници Никола Обретенов и Никола Славков като военен инструктор.

В четвъртия, Пловдивския революционен окръг се включват селищата от Карлово и Златица, южно от Стара планина до северните склонове на Родопите. За център е определен град Панагюрище поради тактически съображения. За главен апостол тук е определен Панайот Волов с помощник Георги Бенковски, а впоследствие към тях се присъединяват Георги Икономов и Захари Стоянов.

Обсъжда се въпросът и за пети революционен окръг с център София, който да обхваща Югозападна България, но този замисъл остава неосъществен поради отсъствието на достатъчно комитетски структури в този район. Впрочем териториалните граници на окръзите не са строго фиксирани. Те се простират фактически дотам, докъдето е възможно да се осъществи интензивна въстаническа подготовка.

Във връзка с подготовката на въстанието Гюргевският комитет предвижда комитетите по места да направят цялостен опис на хората, въоръжението, на къщите, добитъка и на всичко онова, което би било необходимо в хода на бойните действия. Особено внимание се отделя на въпроса за набавяне на оръжие. Освен чрез закупуване осигуряването на оръжие и боеприпаси трябвало да става в хода на въстанието, като се изземва от арсеналите на турските военни части и гарнизони. За да се парализира реакцията на противника, особено в началото на въстанието, се набелязват някои конкретни мерки за разстройство на комуникациите. Предвижда се да бъде блокирана жп линията Одрин — Белово, да се прекъснат всички телеграфни линии, да се предизвикат пожари в някои градски центрове, като например Одрин, Пловдив, Т. Пазарджик и др.

Гюргевският комитет решава също по време на въстанието в страната да нахлуят няколко предварително подготвени чети. Като отчитат реалистично недостатъчните възможности на въстанието, апостолите преценяват, че ще бъде най-целесъобразно бойните действия да се водят предимно в планинските райони, където могат да се използват предимствата на местността. По този начин противникът ще бъде затруднен да използва артилерия и кавалерия. На всяка цена трябва да се избягват сражения в равнинни местности. Като важно условие за продължителността на въстанието е възприетата мярка за подпалване на изоставените български селища във въстаналите райони. С това се цели да бъде премахната възможността на колебаещите се и нерешителните за отстъпление.

Много интересна е позицията, възприета от Гюргевския комитет, за отношението към турското население в хода на въстаническите действия. Тази позиция е проникната от принципите на хуманизма, толерантността и демократизма, присъщи на българските национални революционери през Възраждането. Единодушно е мнението, че борбата трябва да се води срещу султанската власт и нейните представители, а не срещу мирното турско население, което няма да се третира като враг на революцията и българския народ.

Гюргевският комитет препоръчва на апостолите в хода на въстаническата подготовка по места да организират общи събрания с участието на представители от всички комитети в съответния окръг за изработване на общ план за съгласуване на действията. Уточняват се и редица други въпроси, свързани с изработването на организационни правилници, образци за полагане на клетва, начините за поддържане на връзка, наставления за действията на тайната поща, тайната полиция и други органи.

Навръх Коледа, 25 декември 1875 г., Гюргевският революционен комитет приключва своите заседания и се саморазпуска. Съвпадението на този момент с Рождество Христово е като че ли някакво знамение на съдбата, Божа поличба. Преизпълнени със смайваща дързост и непоколебима увереност в успеха на начинанието си, гюргевските съзаклятници тръгват през замръзналия Дунав за България, за да обявят свещена война, война на живот и смърт на Османската империя. Сякаш самият Исус ги изпраща като свои апостоли да направят поредното чудо. И те го сториха!

2. Непосредствената подготовка за въстанието

Пръв на своето място в Търновски окръг се озовава Георги Измирлиев. Той предпочита за център Горна Оряховица, който е по-удобен поради отдалечеността му от турските полицейски и военни власти. Малко след него пристигат Стефан Стамболов и Христо Караминков, които веднага започват масирана революционна агитация сред населението. Във връзка с това те предприемат продължителна обиколка из селищата на целия окръг, като възобновяват старите комитети от времето на Левски и основават нови. Обиколките на апостолите повдигат духа на хората и ги мобилизират за активна дейност. Навсякъде се намират самоотвержени патриоти, които поемат върху себе си цялата отговорност за практическата организационна подготовка на въстанието. Особено се изявяват със своите действия в този край учителят Бачо Киро Петров от с. Бяла черква, учителят книжовник Тодор Левтеров от с. Мусина, получил висше образование в Англия, учителят в с. Дичин Васил Неделчев и поп Петър Драганов, поп Балчо Колев във Вишовград и много други.

В Севлиево също се открояват активни дейци — председателят на местния комитет Стефан Пешев, Йонко Карагьозов, Дончо Фесчията, Панайот Ковача и др. Главните усилия са насочени към набавяне на олово за отливане на куршуми. Много активно протича подготовката в селата Ново село, Кръвеник и Батошево. За да компенсират недостига на огнестрелно оръжие, тамошните дейци организират работилници за приспособяването на земеделските коси за сено в саби. В акцията за събиране на олово селяните охотно предоставят различни предмети от своята покъщнина. В подкрепа на въстаническата подготовка се включва и игуменът на Троянския манастир архимандрит Макарий. Със своя авторитет той упражнява силно въздействие върху населението за приобщаването му в бунтовното начинание.

В окръжния център Горна Оряховица най-дейно се проявяват местният учител Иван Семерджиев като председател на комитета и двамата братя търговци Сидер и Вичо Грънчарови. Тукашните жени също активно се включват в приготовленията — изработват куршуми, подготвят храна, извезват въстанически знамена и т. н.

В Габрово най-активен е високообразованият Цанко Дюстабанов, син на един от най-заможните жители на града. Със своя висок обществен престиж той увлича след себе си и много други съграждани в опасното предприятие. Местните патриоти с усърдие събират средства за оръжие и правят саморъчно куршуми. В Дряновския манастир например монасите за няколко дни приготвят над 60 хиляди куршума.

Значителна работа във връзка с подготовката на въстание се извършва също в Ловеч, Трявна, Елена и други градове. Русенският революционен комитет начело с местния патриот Тома Кърджиев разгръща оживена агитация сред населението чак до Търговище, Шумен и Разград. Общо взето, въстаническите приготовления в Търновски революционен окръг се извършват успешно. Прави впечатление, че населението откликва благосклонно на агитацията на апостолите и сравнително масово участва във въстаническата подготовка. Най-големи са трудностите, свързани с осигуряването на оръжие. По решение на ръководството на горнооряховския комитет касиерът Сидер Грънчаров е изпратен в Румъния да потърси материално съдействие от тамошните дейци за закупуване на известно количество пушки, револвери, компаси, лекарства и други необходими материали. За да се компенсира поне отчасти недостигът на огнестрелно оръжие, на много места в окръга се организират работилници както за поправка на наличното старо оръжие, така и за изработване на ножове, ками и саби.

Ръководителите на Търновския революционен окръг насрочват предвиденото Общо събрание на представителите на комитетите от всички селища на 15 април. На него трябвало да се извърши отчет за извършената подготовка по места и да се набележат мерки за съгласуваност на действията. Събранието обаче е осуетено от неочаквания развой на последвалите събития.

* * *

Най-напред в Сливенския революционен окръг пристигат апостолите Георги Икономов и Стоил войвода. Малко по-късно идват Иларион Драгостинов и Георги Обретенов. Първата им грижа е да затегнат редиците на твърде разхлабения местен революционен

комитет. Голямо съдействие в това отношение им оказва местният патриот Андон Куликов, като предоставя къщата си за база на комитета и привлича нови съмишленици. Скоро комитетът в Сливен стъпва на крака и разгръща активно пропагандаторска и организационна дейност. Градът е разделен за по-голяма оперативност на няколко зони със свои отговорници. Организирани са комитетска тайна полиция и тайна поща.

Същевременно в хода на въстаническата подготовка тук възникват известни затруднения. Появяват се различия в становищата между апостолите, от една страна, и местните дейци, от друга. В съответствие с решенията на Гюргевския революционен комитет Иларион Драгостинов се придържа към възприетия тактически курс за масово въстание, като населението се съсредоточи в подходяща укрепена база в Балкана, а Сливен и останалите селища да бъдат запалени. Местните дейци възразяват срещу този вариант за действие. Според тях ще е достатъчно въстанието да се ограничи с действащи въоръжени чети извън градовете по подобие на някогашните хайдушки дружини. Те обосновават това свое предложение с аргумента, че конкретната обстановка в Сливен, където квартирува голям турски гарнизон, не позволява успешни въстанически действия в града.

Въпреки тези разногласия всички ентусиазирано продължават приготовленията за въстание, макар че отсъствието на единодушие по тактическите въпроси предопределя бъдещите неблагополучия. Стоил войвода в ролята си на военен инструктор организира въстанически лагер в планината. В лагера трябвало да се складират боеприпаси и провизии за въстаниците, а в случай на нужда тази планинска база можела да служи за убежище на преследвани от властите комитетски дейци.

Междувременно турските власти попадат по следите на Стоил войвода и откриват подготвяния от него лагер край Сливен. На 19 април се стига дори до въоръжени сблъсквания между хората на Стоил войвода и турски полицейски отряди. Този инцидент изостря бдителността на властите, които се поставят в положение на повишена бойна готовност.

* * *

Към края на януари 1878 г. започва въстаническа подготовка и във Врачанския революционен окръг. Тук също приготовленията са много затруднени поради присъствието на големи турски военни части и повишената бдителност на полицията. Най-напред във

Враца пристига главният войвода Стоян Заимов, а малко след него се появяват и помощниците му Г. Апостолов, Н. Обретенов и Н. Славков. В организационната работа активно се включват местните комитетски дейци Мито Анков, Ангел Йоцов, Стефанаки Савов и др. Комитетът провежда своите заседания обикновено в къщата на Андро Златарски или в дома на Йота Савова, където е убежището на Ст. Заимов.

Като анализира конкретната обстановка в региона, Врачанският революционен комитет стига до заключението, че тук не е възможно да се приложат тактическите предписания на Гюргевския комитет, поради което се възприема четническият вариант за действие. Комитетът планира да се сформират две чети, а за техни войводи са определени Мито Анков и Саво Петров. Във връзка с това се изработва специален „Закон за всички бунтовници", в който се фиксират задълженията на участниците в четите.

Активна дейност във Врачански окръг разгръщат също Филип Симидов и Спас Соколов. Като учител в Бяла Слатина Симидов извършва масирана агитация сред населението в селата Бреница, Търнава, Кнежа, Галиче и др. Той организира изработването на фалшиви турски паспорти за нуждите на нелегалните комитетски дейци. Подобен характер има дейността и на Спас Соколов в района на Оряхово.

Както в другите окръзи, така и във Враца основният проблем е осигуряването на необходимото оръжие. Тук също се организират работилници за поправка на старо оръжие. Но това не може да реши въпроса. Ето защо местните ръководители обсъждат и други начини, за да се сдобият с този така дефицитен артикул. Така възниква идеята за една твърде сложна търговска операция. С нейното осъществяване се заема Иваница Данчев. Чрез посредничеството и поръчителството на видни врачански търговци, симпатизанти на движението, революционният комитет взима на кредит голямо количество лой и пастърма, които Ив. Данчев откарва и продава в Румъния. С получената значителна сума от продажбата са поръчани и доставени от Белгия пушки за врачанските въстаници. Пренасянето на това оръжие през Дунава обаче се оказва невъзможно поради взетите контрамерки от турските гранични власти. Все пак оръжието е оползотворено. Малко по-късно с него е въоръжен отрядът на Христо Ботев.

* * *

Четвъртият Пловдивски, или Панагюрски, революционен окръг постига най-значителни успехи в подготовката за въстание. Двама-

та апостоли Панайот Волов и Георги Бенковски пристигат тук своевременно и веднага се залавят за работа. Най-напред те посещават Клисура, където са посрещнати от група ентусиазирани патриоти — учители, търговци и занаятчии. Във възобновения местен революционен комитет особено активно се проявяват П. Павурджиев, Хр. Ф. Попов, Хр. Г. Трайчев, Ст. Почеков и Хр. Драганов. От тук Волов и Бенковски се отправят към Карлово. Визитата им в родния град на Апостола е още по-оптимистична. Карловският комитет начело с В. Караиванов, В. Платнаров, Ил. Миланов, д-р Киро Попов без всякакви задръжки и колебания се посвещава изцяло на замисленото начинание.

По-нататък на път за Пловдив двамата апостоли минават през с. Царацово, за да се срещнат с известния местен деец Иван Арабаджията, един от най-верните помощници на Апостола. „Апостолите после Левски — отбелязва летописецът на Априлското въстание Захари Стоянов — не срещаха големи затруднения в пропагандата... защото този знаменит агитатор беше отворил навсякъде път в по-главните градове и села. Ние вървехме из неговите пътеки...“

За главен ръководител на Четвърти Пловдивски окръг е определен съгласно решенията на Гюргевския комитет Панайот Волов. В хода на работата обаче неговият помощник Георги Бенковски се изявява по категоричен начин с изключителните си агитаторски и организаторски способности. Волов скоро сам забелязва яркото дарование на другаря си в бунтовните дела и доброволно му преотстъпва функциите на главен ръководител. С този благороден жест Волов проявява своята нравственост и преданост към делото на революцията.

Чрез Иван Арабаджията апостолите установяват връзка с пловдивските комитетски дейци. Сподвижникът на Левски Христо Търнев организира в своя хан първата сбирка, на която присъстват пловдивските дейци Кочо Честеменски, Д. Свещаров, Н. Караджов, Хр. Благоев и др. След изясняването на предстоящите задачи Волов се отправя към стремските села и Карлово, а Бенковски се насочва към Панагюрище и Копривщица.

В Копривщица Бенковски попада на ентусиазирани съмишленици. Между тях са Танчо Шабанов, Найден п. Стоянов, Тодор Каблешков, Нешо Брайков, Петко Бояджиев и други авторитетни и заможни люде. Възобновяването на революционния комитет става с полагане на нова клетва. Уточняват се много въпроси за привличането на нови хора, устройството на тайна поща и полиция, начините за връзка с останалите комитети и центъра и т. н.

На път за Панагюрище Бенковски минава през с. Стрелча, където с присъщата му деловитост укрепва местния комитет. Най-активни тук са Ив. Балтов, Д. п. Стайков, Ф. Нешов и др. В началото на февруари Бенковски се озовава в Панагюрище, където го очакват с нетърпение неколцина верни съмишленици, бивши съратници на Апостола. Сред тях са Найден Дринов, търговецът Т. Влайков, учителите П. Бобеков и И. Мачев, С. х. Кирилов, М. Шишков, Ив. Джуджев, З. Койчев. Това са все заможни и образовани хора с влияние и престиж в града. Бенковски съзнателно се насочва точно към такива личности, защото чрез тях се увлича и останалото население в замисленото бунтовно начинание. Със своето агитаторско красноречие и обаятелното си личностно излъчване Бенковски внушава на панагюрци дръзновение и оптимизъм. Само за няколко дни в града се създава твърде многолюдна и сплотена организация начело с единодушно избран т. нар. Подготвителен комитет, в който ярко се откроява ръководната роля на местния учител Павел Бобеков.

Междувременно Бенковски обхожда селата западно от Панагюрище — Баня, Мечка, Поибрене, Петрич и др. Навсякъде хората го посрещат като някакъв месия, дошъл „да ги калесва за кървава сватба, за свободен живот“. През тези дни апостолът Бенковски сякаш получава крила, бунтовната му дарба разцъфтява с пълна сила. С внушителната си осанка, със своето огнено слово той буквално възпламенява слушателите си, които като омагьосани, без всякакви задръжки произнасят парещите слова на бунтовната клетва пред кръста и револвера.

След тази плодотворна обиколка Бенковски се завръща в Панагюрище със самочувствието на всепризнат лидер. Името му се превръща в символ на въстанието, а личността му — в гаранция за успеха. Като се уверил, че в Панагюрище и околните села въстанието има широка обществена база, Бенковски решава тук да бъде центърът на въстаническия окръг вместо в Пловдив, където обстановката крие всевъзможни опасни изненади. Идеята се възприема както от Панайот Волов, така и от присъединилите се още двама апостоли — Захари Стоянов и Георги Икономов. Така Панагюрище става столица на въстаническите приготовления.

През втората половина на февруари апостолите насочват главното си внимание към селищата в района на Тракия и Северните Родопи. В равнинните области на Тракия подготовката е значително усложнена. Най-големи са трудностите в Пловдив и Пазарджик. Местните дейци възприемат по принцип поетия курс към въстание, но проявяват известни колебания главно по отношение на такти-

ческия план за действие. Смущава ги безперспективността на замисленото начинание от военна гледна точка. Тук, в равнината, превъзходството на противника се усеща по-осезателно. Очите на страха са по-големи. За обикновените хора е трудно да тръгнат на явна гибел, па било и в името на една съкровена цел, ако няма поне минимални изгледи за успех. За да превъзмогнат появилите се опасни признаци на колебания в тези райони, апостолите прибягват в своята агитация до някои допълнителни, чисто психологически способи за въздействие. Пуска се например мълвата, че уж софтите в Цариград замислят поголовна кървава разправа над всички немюсюлмани, на първо място срещу българите. Този слух удря право в целта. Застрашени за живота си, много хора стават по-склонни за въоръжена самозащита и по този начин стават съпричастни на въстаническата подготовка. Същевременно, за да подсилят още повече ефекта в това отношение, апостолите допълват аргументацията си с уверението, че щом започне въстанието, Сърбия и Русия незабавно ще се притекат на помощ. Подобно твърдение е звучало тогава твърде правдоподобно и лесно било възприето. Всичко това прави колебаещите се по-благосклонни и податливи на революционната пропаганда.

Въпреки някои затруднения обаче и в този район населението сравнително масово откликва на призива за въстание. Особено интензивна е въстаническата подготовка в Батак, Брацигово и Перущица. Начело на приготовленията в Батак застава местният патриот Петър Горанов, подкрепен активно от Ангел и Петър Трендафилови, Тодор п. Пейчев, Г. Пейчинов и др. Дърводелецът Г. Пейчинов е майсторът на първите топове от черешови стволове — т. нар. черешови топчета. Васил Петлешков ръководи комитета в Брацигово, който обхваща подготвителната дейност в целия район, включвайки селата Жребичко, Бяга, Чанакчиево (Розово) и др.

В Перущица най-активни са Петър Бонев, братя Тилеви, д-р В. Соколски, Спас Гинов, Д. Малинчов, Т. Велчев, К. х. Танков, И. Ив. Колакман и др. Със съдействието на революционния комитет местните жители организират доставянето на оръжие през Пловдив, а всеки бъдещ въстаник поема ангажимента сам да си набави нужното снаряжение. Организирани са и колективни упражнения по бойна стрелба. В хода на подготовката Перущенският комитет става фактически осъществител на реалната власт в селището. Подобно явление по това време се наблюдава и в много други населени места. „Панагюрище и околните чисто български села — отбелязва Захари Стоянов — отдавна бяха престанали да съществуват де факто за славната Отоманска империя. Полицейските наредби, събирането на данък, раздаването на правосъдие, градските разпореждания и пр. и пр. бяха напълно преминали под ведомството на революционния комитет. Аз държа парола, че него време по-добре можеше да пропътува човек из района на IV окръг, особено в западната част, със свободен билет, издаден от някоя приготвителна комисия, отколкото ако той беше снабден с туралия тескере, издадено в името на Н. В. Султана. Навсякъде по села, по пътища имаше поставени комитетски караули за всеки случай."

Масираната революционна агитация на апостолите и техните многобройни помощници по места увлича в края на краищата значителна част от населението в бунтовните приготовления. През тази необикновена пролет на високосната 1876 г. цялата страна е обзета от тръпки на странно оживление. Всички българи без разлика на възраст, пол и имотно състояние се оказват неусетно въвлечени във всеобщия подем. Със своята фанатична решителност водачите на въстанието вдъхват на хората увереност, че идва краят на турското господство. В тези дни на масова патриотична екзалтация българите сякаш усещат силата и единството си. Техните мисли и действия майсторски и находчиво се манипулират и стимулират освен с всичко друго и с помощта на известната мистична формула, съдържаща се във фамозната фраза „Туркия ке падне", чиито букви, разшифровани с цифри от църковния календар, съвпадат точно с годината 1876 г. Това се възприема като знамение на съдбата. Народното въображение няма граници. То превръща всичко желано в безспорно доказано, в нещо реално и сигурно. Всеобщата психоза надвива и притъпява вкоренения вековен страх на хората, прави ги дръзки и решителни.

Съвременникът Иван Вазов, припомняйки си тези паметни дни, отбелязва в своя знаменит роман „Под игото": „Цяла Западна Тракия приличаше тази пролет на вулкан, който издаваше глух тътен, предвестник на избухването. Рояк апостоли и проповедници кръстосваха планини и полета и организираха борбата. Те намираха навсякъде добър прием; обятия разтворени, за да ги прегърнат, сърца открити, да ги чуят — един народ, жаден за великото слово на свободата, нетърпелив да понесе кръста си на Голгота. Една дълга върволица от предтечи и сеятели беше прегазила вече духовната нива на България и хвърлила там семето на самосъзнанието. Тая дивна върволица, която захващаше с Паисий и се свършваше с Левски, беше засеяла и наторила вече нивата. Първият беше я благословил от височината на Атон, последният — от височината на бесилото... Народът гълташе животворната реч на апостолите, както пресъхнало гърло — кристалната струя. Кажеха ли му: бъди

готов, трябва да умреш! — черквата даваше попа си, школото даскала си, полето орача си, майката сина си. Идеята със стихийна сила проникваше всъде, обхващаше всичко — и Балкана, и равнината, и колибата на сиромаха, и килията на монаха... А пролетта бе подранила много и превърнала цяла Тракия в райска градина. Трендафиловите градини се бяха разцъфнали чудно и разкошно като никога. Полята и нивите вричаха великолепни жетви, които не щеше да има кой да прибере..."

Оптимистичното бунтовно настроение на хората, внушавано така майсторски чрез убедителното красноречие на апостолите, се подсилва и от войнствената българска публицистика. Макар че емигрантският революционен печат прекратява изявите си от края на 1875 г., отделни екземпляри от предишни броеве на тези вестници се разпространяват усилено от ръка на ръка. Дори и легалният периодичен печат в Цариград се включва в пропагандната кампания. Тонът му видимо се променя, става по-дързък, критичен и настъпателен. Важна роля за разпалване на бойко патриотично настроение играе революционната поезия. Стиховете на Д. Чинтулов, Хр. Ботев и Ст. Стамболов се разпространяват и търсят масово от населението като същински химни на революцията. Наред с пратките от куршуми, пушки и барут фигурира и книжката „Песни и стихотворения на Ботйова и Стамболова", придобила значение като важен атрибут на въстаническото снаряжение.

Важно значение за патриотичната нагласа на хората има и въстаническата символика. Навсякъде се шият знамена и униформи за въстаниците, в които се открояват елементите на българското национално отличие. В Панагюрище знамето е изработено от местната учителка Райна п. Георгиева-Футекова. На него върху копринено кадифе с червен и зелен цвят са извезани българският лъв и заклинателните думи „Свобода или Смърт". По нареждане на Бенковски освещаването на знамето става по тържествен начин със силно емоционално въздействаща ритуална церемония.

Участието на населението в подготвителната фаза на въстанието дава пълно основание да се смята, че въстанието наистина е масово общобългарско дело. Като цяло българите демонстрират през тези пролетни дни на всеобщо опиянение своята дръзка готовност да въстанат с оръжие в ръка срещу тираните. В това няма съмнение. Проблемът е обаче в оръжието, което трябва да вземат в ръка. А то е крайно недостатъчно. И най-беглият поглед върху въстаническата подготовка недвусмислено показва, че наличната бойна екипировка е повече от скромна, почти печална в сравнение с оръжейната мощ на Османската империя.

В най-добрия случай съгласно препоръките на Гюргевския комитет всеки въстаник трябвало да разполага с пушка, нож, кама или сабя, пищови или револвер, фишеци за пушка — 300 броя, за пищови — 150, 50 драма суров барут, паласки за фишеците, 50 драма сладък мехлем, тифик от ленено платно, 50 драма восък, 2 оки сухари, съд за вода, два чифта цървули, два чифта навуща, котка за цървулите, ямурлук или мушама, игли и т. н. Дори и това скромно изискване се оказва трудно за изпълнение, особено що се отнася до оръжието.

С посредничеството на българския търговец Ст. Дренски от Пловдив са доставени известен брой пушки, а барут се набавя чрез съдействието на турски контрабандисти производители. Съществуват дори сведения, че част от барута се доставя по тайни канали от военните складове в Цариград.

Революционните комитети по места изготвят списъци на хората, които са годни да действат с оръжие, разпределени в отряди по десетици, петдесетици, стотици и хилядни със съответните военни командири. В Панагюрище например Павел Бобеков е определен за командир на хилядно поделение, а Кр. Самоходов, Ст. Пъков, Рад Клисарят и други — на стотни отряди.

3. Събранието на Оборище

В съгласие с препоръките на Гюргевския комитет апостолите в Четвърти Панагюрски революционен окръг свикват през първата половина на април 1876 г. общо събрание на представителите от всички комитети в окръга за последна равносметка на извършената подготовка по места и за координиране на бъдещите въстанически действия. Делегираните представители, снабдени с редовни пълномощни писма, се събират най-напред в Панагюрище, откъдето заедно се отправят към местността Оборище, северозападно от града, предварително подготвена за провеждане на събранието. Взети са специални мерки за сигурност. Делегатите се отвеждат по групи до Оборище, придружавани от специални водачи. Придвижването се извършва по тайни пътеки, завардени от стражи в няколко кордона, които с голяма педантичност проверяват самоличността на всеки.

Събранието започва заседанията си на 14 април и продължава до 16 април. На него участват делегати от 60 селища. Заедно с обслужващите лица и охраната на Оборище присъстват около 300 души. Най-напред участниците полагат тържествена клетва да слу-

жат вярно до смърт на отечеството си. Веднага след това се извършва проверка на пълномощията и започва деловата работа. Основният въпрос в разискванията е свързан с координацията и ръководството на въстаническите действия. Георги Бенковски настоява за централизирано ръководство с широки правомощия. Някои от делегатите, опасявайки се от съсредоточаването на неограничена власт в ръцете на една личност, се опитват да оспорят неговото предложение, но мнозинството го възприема.

Другият важен обсъждан въпрос е за тактиката на въстаническите действия. Надделява мнението за създаване на няколко укрепени въстанически бази в Средногорието и Родопите, където да се съсредоточи цялото население от околните селища. Само в естествено укрепените градове и села се допуска населението да остане и воюва на мястото си. За център на въстанието се утвърждава Панагюрище.

Събранието на Оборище не уточнява деня за началото на въстанието. От съображения за по-голяма сигурност Бенковски не се ангажира с точна дата, а само определя начина, по който ще бъде даден сигналът. За всички присъстващи обаче става ясно, че това е денят 1 май. Във връзка с този въпрос се приема решение, че ако властите предприемат някакви действия срещу комитетската организация, съответните местни дейци са длъжни незабавно да обявят въстание, а всички останали комитети тутакси да ги последват.

Заседанията на първия български „парламент" в новата ни история завършват с избирането на специална комисия начело с Георги Бенковски, която е натоварена със задачата да изработи конкретен план за бойните действия в хода на въстанието. В комисията освен апостолите влизат и някои от представителите на комитетите, между които са И. Мачев, Г. Нейчев, Н. п. Стоянов, Н. Караджов, Ив. Соколов, д-р В. Соколски, В. Петлешков, Хр. Търнев, поп Грую и Н. Гугалов. Комисията уточнява редица въпроси, свързани с въстаническата тактика. Набелязват се мерки за подпалване на градовете Одрин, Пловдив и Пазарджик, за прекъсване на жп линиите и телеграфните съобщения и т. н. За да не се допусне отстъпление на колебаещите се елементи в хода на въстанието, се предвижда подпалването на селищата след евакуацията на населението.

Много важно е уточнението, което прави комисията, за начина, по който ще се третира мирното мюсюлманско население. По този повод в протокола на комисията се казва: „Те (мюсюлманите) ще се поверяват на нашите агенти, които ще ги отвеждат във въстаническите пунктове. От там те ще бъдат изпроводени заедно с фамилиите, децата и старците към онези избрани места, които ще

служат за убежище на собствените наши семейства. Те ще живеят там като наши братя. Нашата свята длъжност е да бдим за тяхното благоденствие, за живота и религията им, както за живота и честта на нашите фамилии. Ако някой се осмели да закачи честта на жена или момиче, биле тия от коя и да е народност и вяра, ще бъде застрелян с шест куршума."

Комисията изработва и текст на възвание към българския народ, което се предвижда да бъде разпространено в деня на въстанието. В него между другото се казва: „Братя българи! Дойде краят на... тиранията... Настъпва денят на народното въстание на всички българи в България, Тракия и Македония... Всеки честен българин, в жилите на който тече чиста българска кръв, тъй както е текла и в жилите на нашите царе от старо време — Крум, Симеон, Борис и Асен, трябва да въстане с оръжие в ръка... Напред, братя!... всички дружно да се бием храбро, за да защитим свободата си и родината си!

О, българино, докажи, че си жив, покажи, че знаеш да цениш свободата си!... Ти, който търсиш чест и право на свобода, защити правото и свободата на оня, който ще търси закрила от теб! Бъди смел и храбър! Бий се безстрашно срещу врага, но не отказвай великодушието си към падналите в плен.

От днес от името на нашия народ ние обявяваме пред целия цивилизован свят: пълна свобода или смърт!"

Чрез специални куриери Бенковски изпраща текста на възванието и протокола за взетото решение от комисията до всички комитети в окръга.

Междувременно апостолите разпределят помежду си районите, за които ще отговарят в хода на въстанието. Панайот Волов поема координацията в източната част на окръга с помощта на Тодор Каблешков в Копривщица и Георги Икономов в Клисура. Бенковски остава да се грижи за хода на въстанието в центъра и на запад от Панагюрище. Захари Стоянов е натоварен със задачата да осигури разрушаването на жп станциите в Белово и Саранбей. На двамата комитетски дейци от Панагюрище Ив. Джуджев и А. Балтов се възлага спешно да заминат за Цариград за закупуване на оръжие със събраните пари през последните дни.

VII. НАЧАЛО И ХОД НА БОЙНИТЕ ДЕЙСТВИЯ

1. Преждевременното обявяване на въстанието

Необикновеното оживление сред българите и особено нарасналото търсене на оръжие и боеприпаси през пролетта на 1876 г. не могат да останат незабелязани от турските власти. Глухият тътнеж на приближаващата буря се усеща все по-ясно и принуждава властите с изострено внимание да следят поведението на българите. Предприемат се някои предохранителни мерки. Башибозушката нередовна войска е поставена в положение на бойна готовност. Полицията получава нареждане да следи подозрителните лица и да извършва обиски.

Една полицейска патрулна група пристига на 19 април в Копривщица и прави опит да арестува Тодор Каблешков, ползващ се с репутацията на неблагонадежден поданик на н. в. султана. Положението става критично. Над Копривщенския революционен комитет надвисва заплахата да бъде обезглавен и парализиран. В тази напрегната ситуация Каблешков реагира решително в съответствие с решенията в Оборище. По негово настояване като председател местният комитет единодушно решава да се сформира незабавно бойна група, която да нападне конака и да провъзгласи началото на въстанието. Решението се изпълнява веднага.

20 април 1876 г. Изстрелът на копривщенския патриот Георги Тиханек срещу врага, съпроводен от тревожния звън на църковните камбани, възвестява началото на кървавата априлска драма. С изненадващи и решителни действия революционният комитет овладява властта в Копривщица. Първата грижа на Каблешков е да извести апостолите в Панагюрище за случилото се. По специален куриер той им изпраща историческото „кърваво писмо", белязано с кръвта на убит турски полицай. В писмото се казва: „Братя, когато ви пиша това писмо, знамето се развява пред конака, пушките гърмят, придружени от екът на черковните камбани, и юнаците се целуват един други по улиците! Ако вие, братя, сте били истински патриоти и апостоли на свободата, то последвайте нашия пример."

Кървавото писмо предизвиква всеобщ бурен възторг в Панагюрище. С могъщия си глас Бенковски призовава всички на оръжие. Над конака се развява въстаническото знаме, а специални вестоносци мигновено отнасят бунтовната парола до всички краища на окръга и страната. Всеобщият ентусиазъм обаче е примесен с едва прикрито смущение в душите на мнозина. В екстремната ситуация отново пропълзяват коварните невидими признаци на съмнението. Бенковски е наясно с хлъзгавата частнособственическа природа на българина, обременен от психологическия синдром на покорството през дългите векове на чуждото господство. Затова, щом усеща появилите са опасни симптоми на колебание, реагира със сурова безкомпромисна решителност.

Той предвидливо се е погрижил да пресече още в зародиш всяка възможност за отстъпление на по-плахите люде. В решителния час на бунта съгласно възприетата въстаническа тактика те по неволя ще се окажат плътно ангажирани като преки участници в огнената стихия. Навремето, през 60-те години, готовите за саможертва българи са все още твърде рядко явление. Такива като Хаджи Димитър, Стефан Караджа и другарите им са изключения. Чрез ВРО Левски създава и възпитава цяла генерация от самоотвержени „професионални" революционери, готови да умрат по всяко време за родината си. А през екстремните дни на 1876 г. Бенковски заставя и онези, които още не са дорасли и готови за подобен самоотвержен подвиг, да го сторят по необходимост в името на общонародното дело за свободата на България. Такава е неумолимата сурова логика в проявлението и развитието на радикалната тенденция в националноосвободителното движение при конкретните условия по онова време.

След обявяването на въстанието новата българска власт в Панагюрище се осъществява от създадения Военен съвет, или т. нар. Привременно правителство. Под негово ръководство се пристъпва към организация на планираните бойни действия. Панайот Волов и Георги Икономов се отправят за Копривщица и Карлово на североизток, а Бенковски сформира конна чета от около двеста души и потегля с нея към селата западно от Панагюрище. „Хвърковатата чета" — така е наречен неговият отряд, станал легендарен символ на въстанието, обикаля селата със задача да мобилизира и увлече масово населението в започналата решителна битка. Целта на отряда му е да внуши повече кураж и дързост у хората. Навсякъде го посрещат възторжено, като известяват неговата поява с

камбанен звън. Бенковски е в стихията си. Огнените речи и блестящата осанка на войводата силно отекват в сърцата и душите на хората. Всички способни да носят оръжие безпрекословно се предоставят на заповедите му.

Първото бойно кръщение на Хвърковатата чета става край с. Петрич, където влиза в бой с башибозушки отряди. Врагът е успешно отбит. Началото е оптимистично. На 25 април Бенковски се насочва към връх Еледжик в Средна гора, където е устроен лагер за населението от околните села. Хиляди хора, групирани по села и махали, са настанени в колиби, построени от дървета и горска шума. В лагера всички с усърдие изграждат отбранителни съоръжения. На следващия ден Бенковски потегля на юг към селата Сестримо и Белово. Местното население заедно с работещите чужденци по жп линията устройва на българския войвода възторжени овации. Към четата се присъединяват нови бойци, включително и от чужденците. Оттук четата спешно се връща обратно към Еледжик, където започват тежки боеве с многочислена редовна армия и башибозушки отряди. Положението става критично. Въпреки ожесточената съпротива на въстаниците начело с Гене Телийски противникът пробива отбранителния вал. На 1 май Еледжишкият лагер е превзет и опустошен. Само малка част от хората се спасяват, укривайки се в планината.

Като преодолява първоначалното си смущение от внезапните въстанически действия, турската власт постепенно се окопитва и предприема масирани контраудари. След разгрома на Еледжик противниковите сили изливат цялата си ярост върху с. Петрич, а малко по-късно същата участ има и Клисура. Въоръжени до зъби с модерно стрелково оръжие, неприятелските войски настъпват и обсаждат селото от всички страни. Повредено от проливния дъжд, и без друго недостатъчното оръжие на отбраняващите се клисурци се оказва напълно негодно. Отбраната е сломена, въстаниците се разпръскват в планината. Клисура е разграбена и опожарена.

2. Драматични сражения в страната

Военният съвет в Панагюрище под ръководството на П. Бобеков и военния комендант Иван Соколов организира плътна кръгова отбрана на града. Най-укрепени са участъците в посока към Златица и Пазарджик, откъдето се очаква атаката на противника. След превземането на с. Стрелча турските военни части настъпват към Панагюрище. Въстаниците ги посрещат източно от града и оказват

упорита съпротива. Пристигналите вражески подкрепления в хода на боя принуждават защитниците да се оттеглят към града. Противникът атакува с артилерия и кавалерийски части. Водят се ожесточени сражения за отделни махали, улици и къщи. Панагюрци воюват самоотвержено до последния момент, но силите се изчерпват. Противникът овладява града и изсипва своята ярост върху беззащитното население. Панагюрище се превръща в пепелище.

Стихията на въстанието обхваща и Родопския район. В. Петлешков става свидетел на обявеното въстание в Панагюрище и веднага потегля за Брацигово да оглави борбата. По предварително начертания план брациговските въстаници трябвало да се съсредоточат в Батак. Преждевременното въстание налага промяна на тактиката. Брацигово и околните села се сражават на място, разчитайки само на собствените си сили.

Брациговци организират гъвкава отбрана с изгодни позиции към изходните пътища, а в крайните къщи са поставени стражеви постове. Те не се ограничават само със защитни отбранителни действия и предприемат няколко дръзки нападения срещу съсредоточените в околностите башибозушки части, нанасяйки им чувствителни загуби. Благодарение на създадената организация и високия боен дух въстаниците успяват да отблъснат всички атаки на противника в продължение на цяла седмица. Положението става критично, когато пристига редовна войска и подлага града на артилерийски обстрел. По-нататъшната съпротива загубва всякакъв смисъл. Това принуждава въстаниците да започнат преговори за условията на капитулацията. В резултат на преговорите с командващия турските войски Брацигово се спасява от погроми, но за сметка на последвалите масови арести. Между арестуваните е и В. Петлешков, който с достойнство понася всички изтезания и загива като мъченик, изгорен жив на кладата като изкупителна жертва на българската свобода.

Боеве се водят и в Перущица. Местните ръководители начело с П. Бонев организират солидна кръгова отбрана, която успешно парира първите набези на фанатизираните башибозушки шайки. Постепенно обаче обръчът около града се затяга. След неколкодневна обсада противникът пробива отбраната и нахлува във вътрешността. Въстаниците самоотвержено се сражават за всяка улица и всеки дом. На 30 април пада убит П. Бонев, чиято смърт слага край на въстаническите действия. Една група въстаници заедно с част от населението успява да се промъкне през вражеския кордон през нощта и се разпръсква из планината. Останалите намират убежище в храма на църквата „Св. Архангел". Настъпват ужасяващи мо-

менти на покъртителна човешка трагедия. Вратите на сградата, обхванати от пламъци и под ударите на топорите всеки миг ще се сгромолясат. За да не попадат живи в ръцете на врага, последните защитници на Перущица слагат сами край на живота си чрез потресаващо фамилно самоубийство. Начело е Кочо Честеменски. Денят първи май е осветен от саможертвата на стотици хора. Перущица се превръща в символ на българската воля за свобода или смърт.

В Батак въстанието протича по аналогичен начин. Под ръководството на местния комитет е организирана кръгова отбрана, която няколко дни успешно отбива атаките на многочисления башибозук. Скоро боеприпасите се изчерпват, а няколкото черешови топчета се оказват негодни за употреба. Последните решителни сражения стават в покрайнините на селището. Съпротивата на въстаниците е сломена. Местните ръководители решават под прикритието на нощната тъмнина да изтеглят населението в планината. Една част от хората обаче, объркани и разколебани, остават в Батак с надеждата, че ако се предадат доброволно, ще бъдат пощадени от противника. Надеждите им не се оправдават. Първите наивници, попаднали в ръцете на врага, са жестоко посечени. Останалите батачани дирят спасение в черквата, училището и други по-масивни къщи. Развръзката е трагична. Цялото население е подложено на невиждано масово изтребление. Около дръвника на палачите расте камарата от човешки трупове. Батак добива вид на същинска кланица.

Въстанието в Четвърти Панагюрски революционен окръг е към своя край. Последни сражения води четата на Бенковски с турски потери в района на Централна Стара планина. Скоро и тя е унищожена. При опит да се оттегли в Северна България Бенковски заедно с няколко души попада на засада край Тетевен, където загива трагично.

Въстаническите действия в Търновски революционен окръг са до голяма степен парализирани. Турската полиция извършва масови арести на подозрителни лица, между които попадат и някои комитетски дейци. Това блокира действията на главния апостол Стефан Стамболов, който дава парола за въстание, но няма възможност да осъществи централизирано ръководство в хода на бойните действия.

Най-значителната въстаническа проява в Търновски окръг е боят в Дряновския манастир. На 27 април в с. Мусина се събират комитетски дейци от околните села, за да обсъдят плана за предстоящите си действия. В този момент пристига известието за въстанието в Панагюрище. Това заставя събралите се да пристъпят към

незабавни действия. Мусина става сборен пункт, в който се стичат въстаници с бойна екипировка от селата Бяла черква, Михалци, Дичин, Вишовград и др. За кратко време се формира чета от около 200 души. За нейни предводители са определени войводите Поп Харитон и Петър Пармаков, офицер в руската армия. В щаба на четата се включват Бачо Киро, Христо Караминков, Тодор Левтеров и др. Съгласно предварително изработения план за изграждане на опорни бази в планинските райони четата се отправя с бърз марш към Стара планина. По пътя тя влиза в бой с части на турската редовна армия. За да избегне фронтално сражение с многочисления и добре въоръжен противник, четата търси убежище в Дряновския манастир, който набързо се приспособява в отбранителна крепост. Обкръжени от всички страни, въстаниците се сражават храбро и отбиват яростните атаки на врага в продължение на около десет дни. Подложени на силен артилерийски огън, въстаниците търсят възможности да се промъкнат през обсадата. С цената на много жертви обръчът е пробит, но оцелелите са малцина. Турската армия нахлува в манастира и го опожарява.

Вестта за въстанието в Тракия достига и до Габрово. Местният комитет бързо комплектува малък въстанически отряд и се отправя за Габровския манастир, определен като сборен пункт в района. Там се събират над сто души. За войвода на четата е избран Цанко Дюстабанов. Така оформената бойна формация се насочва по билото на Стара планина на запад към Батошево, Кръвеник и Ново село в района на Троян. Междувременно тук въстанието също е в ход и се водят откъслечни боеве с вражески групировки. След пристигането на Цанко Дюстабанов с хората му местните въстанически сили достигат около 500 души. Най-напред започват боевете в Батошево, нападнато от башибозушки отряди и черкезка конница. Въстаниците упорито се бранят до последния момент, като дават възможност на населението да се оттегли в планината. Почти всички защитници на Батошево загиват.

По същото време се водят сражения и в с. Кръвеник, където са се укрепили друга част от въстаниците. На 9 май, след кратко затишие, врагът с нови сили продължава да атакува. Застрашени от обкръжение, защитниците на селото с цялото население се разпръскват по групи в околните гори. В местността Кривините една от групите, възлизаща на около 40 души, попада на засада. В завързалото се сражение почти всички четници загиват. Войводата Цанко Дюстабанов и част от габровските въстаници се озовават в района на връх Мара Гидик, където оказват упорита съпротива на преследващите ги вражески войски. В края на краищата и тук противникът надделява.

Една от последните въстанически прояви в Търновски окръг е акцията на т. нар. Тревненска чета. Тази чета е организирана и оглавена от Христо Патрев и Тодор Кирков. На 9 май четата е разбита от редовна турска армия и башибозушки отряди. Почти всички въстаници са унищожени или заловени в плен.

В Сливенски революционен окръг въстанието е с по-ограничени прояви. На определеното сборно място в уговорения час се явяват само една част от предвидените бойци. Формират се две групи — едната начело със Стоил войвода, а другата е съставена предимно от хора от Ямболския край, оглавявана от Георги Дражев. Главният апостол Иларион Драгостинов призовава четниците за самоотвержена борба до край. „От нас очакват, казва той между другото, да умием поруганото име и честта на нашия народ. Земята да не приеме оногова, който стане изменник на тази клетва... От днес нататък ние ставаме волна жертва на народа си." Сливенската чета влиза в ожесточено сражение с многочислена турска войска, подпомогната от черкезка конница. В неравната битка пада убит Ил. Драгостинов. Скоро четата е разбита напълно.

3. Четническата акция на Христо Ботев

Въстаническите действия във Врачанския революционен окръг се ограничават почти изцяло с похода на Ботевата чета. Организационната подготовка тук е блокирана още в самото начало и не е в състояние на обхване широки слоеве от населението. Местните дейци се принуждават за търсят други начини за действие. Наддолява становището за организиране на въстаническа чета на румънска територия, която да се комплектува с участието на дейци от Врачанския край. В изпълнение на това решение мнозина местни активисти на комитетската революционна организация своевременно се прехвърлят във Влашко. Между тях са апостолите Никола Обретенов, Георги Апостолов и др.

Междувременно в Румъния се подготвя още една чета от български емигранти, която бърза да се присъедини към въстанието в страната. Пряко ангажиран с нейната подготовка е Христо Ботев. Поетът революционер формално не присъства на заседанията на Гюргевския революционен комитет, но фактически участва задочно в неговите решения чрез своите политически съмишленици, които напълно споделят и действат в духа на стратегическия замисъл, обоснован от Ботев още през лятото на 1875 г. Така че Хр. Ботев с основание може да се смята за главен инициатор и вдъхновител на Априлското въстание. Четническата му акция е блестящ финал на въстанието, в която най-релефно се откроява дълбокият политически смисъл на кървавата българска драма.

Още в своя знаменит призив за „отчаяна революция" Ботев по презумпция залага идеята си за необходимостта от саможертва в името на желаните политически дивиденти. Българският народ според него трябва да плати с драгоценна кръв освобождението си. Такава е повелителната логика на съдбовния момент! Лично той няма никакви колебания в това отношение. Решението му да се жертва за свободата на България е категорично и широко огласено по подобаващ начин. Едновременно с това Ботев прекрасно разбира, че сама по себе си саможертвата е съвсем недостатъчна и даже безсмислена, ако не се извърши както трябва по достатъчно атрактивен начин, така, че да предизвика необходимия широк обществен резонанс, чрез който да се постигне желаният политически ефект. Ботев сериозно се опасява, че неравните кървави битки в страната и цялата българска драма могат да останат изобщо скрити от погледа на европейската общественост. Затова той полага специални усилия да привлече вниманието на европейците към България, и то още докато въстаническата стихия е в разгара си. Чрез страниците на своя първи и последен брой на вестник „Нова България", отпечатан на 6 май 1876 г., сиреч още в хода на въстанието, Ботев бърза по спешност да съобщи на света, че българската революция вече е факт. Това съобщение за него е по-важно дори от личното му участие в сраженията. Едва след това, след издаването на вестника, той пристъпва непосредствено към четническата акция, но я подготвя по такъв начин, че тя да има на всяка цена шоков обществен ефект.

Обстоятелството, че въстанието е вече фактически потушено, не го смущава. Според него по-важното в случая е то да завърши с такъв драстичен финал, та цял свят да чуе и да научи за дързостта на българите в името на свободата. От тази гледна точка замислената операция с парахода „Радецки" е наистина находчиво политическо решение. Но още по-важно е нейното безупречно изпълнение по специално изготвен за целта сценарий, добре съобразен с психологическата нагласа на европейската публика.

На 16 май 1876 г. група храбри български мъже с външен вид на кротки градинари са качват в Гюргево на австрийския параход „Радецки" на път уж за Кладово в Сърбия. В своя път на запад по р. Дунав параходът спира в още няколко румънски пристанища, където се качват подобни градинарски групи също за Кладово. Градинарите си носят инструментите в подозрително затворени сандъци. Общо се събират около 200 души. Когато корабът приближава с. Козлодуй на българския бряг, по даден знак градинарите се

превръщат в напети български войници с униформи и съответното въоръжение. Те овладяват парахода, а войводата им Христо Ботев връчва по тържествен начин ултиматум на капитана Дагоберт Енглендер с искането да спре в с. Козлодуй. Ултиматумът е предварително подготвен в писмена форма на френски език. Текстът му е аналогичен със съдържанието на телеграмите, които Ботев изпраща още в Гюргево, преди да стъпи на кораба, до вестниците „Jurnal de Geneve" и „La Republique Française", в които известява световната общественост за мисията на българските четници, тръгнали да се бият и умрат за свободата на своята родина, и се изразява твърдата увереност, че „европейските образовани народи и правителства ще им протегнат приятелска ръка".

Преди да напусне „Радецки", в едно от последните си писма поетът революционер прави своето знаменито завещание: „Работете, братя, работете! Сега е времето да покажем своите способности и своя патриотизъм. Бързайте да запишете имената си в историята на нашето освобождение. Аз съм весел и радостта ми няма граници, като си наумя, че „Моята молитва" се сбъдва."

На 17 май 1876 г. сборната чета на Христо Ботев, комплектувана от български патриоти емигранти и група комитетски дейци от Врачанския край, стъпва на българска земя западно от с. Козлодуй. Оттук четата се отправя в посока към Врачанския Балкан. Още със самото стъпване на българския бряг тя се натъква на многочислена турска войска. С бърз марш четниците стигат до Стара планина и заемат отбранителна позиция на височината край Милин камък. Тук става първото сражение с врага. Благодарение на умелото военно ръководство, осъществявано от Никола Войновски, бивш офицер от руската армия, четата устоява на силния натиск и чрез своевременни маневри успява да се измъкне от капана на обкръжението.

През следващите дни четата продължава да се движи към Враца с надеждата, че ще бъде подкрепена от въстаническите действия на местното население. Врачанският революционен комитет наистина прави подобни усилия, но те завършват с провал поради струпването на големи турски военни части в града.

След продължителен поход на 20 май четата заема позиция в района на местностите Камарата, Купена и Околчица. Същия ден се водят тежки боеве, които стихват едва привечер с настъпването на здрача. Щабът на четата се оттегля по югоизточния склон на местността Камарата, където се устройва, за да обсъди създалата се обстановка и предстоящите действия. По време на разговорите Ботев се изправя, за да погледне наоколо, и в този миг коварен вражески куршум пронизва гърдите му. Смъртта настъпва мигновено.

Съкрушени от внезапната гибел на войводата, четниците се разпръскват на малки групи, които си пробиват път през плътния кордон от черкези и башибозуци. Много от четниците загиват, а други попадат в плен.

Гибелта на поета гений и революционер на 20 май (1 юни) 1876 г. нарежда този ден между най-печалните дати в новата българска история. Същевременно обаче в смъртта на Ботев има нещо символично. Тя изглежда импозантно като същинско възвисяване, като някакво възкресение. Смъртта му е сякаш програмирана и точно изчислена. На сляпата случайност се предоставя само да уточни конкретните обстоятелства и подробностите. Иначе по принцип всичко е предварително известно. Това е високата цена на откупа, с който българите по волята на Ботев заплащат правото си да имат своя свободна и независима държава. Ефектът от четническата акция е постигнат. Той е твърде внушителен. Пикантната новина за „аферата Радецки" и гибелта на поета бунтовник веднага намира подобаващо място в информационните съобщения на почти цялата европейска преса. Прави впечатление, че само до края на юни 1876 г. от всичките съобщения и коментари в чуждестранните вестници за българското въстание близо две трети се отнасят за сензационната „афера Радецки" и дързостта на именития български поет, станал жертва на султанското мракобесие в Балкана подобно на същински герой от антична трагедия.

* * *

Финалната бойна тръба на Априлското въстание проехтява в югозападните краища на страната, в района на Пиянечко. Главен организатор на бунта тук е местният български патриот Димитър п. Георгиев-Берковски. С активната подкрепа на свещеника революционер Стоян Разловски той организира местното население и го прави съпричастно на замисленото въстание. На предварително събрание в планината Голак бунтовниците решават незабавно да се присъединят към започналата всенародна въоръжена революция. Учителката Неделя Петкова заедно с дъщеря си Станислава изработва въстаническото знаме. В уговорения час с. Разловци става средоточие на заговорниците, които формират боен отряд от около 40 души под командата на Георгиев-Берковски. Отрядът предприема самоотвержени бойни акции в района на Мелник, Петрич, Малашевско и Осоговската планина. Но и тук боевете са неравностойни. Четата скоро е унищожена, а населението преживява ужасите на последвалите репресии.

VIII. МЕЖДУНАРОДЕН ОТЗВУК

1. Априлското въстание и реакцията на европейската общественост

Събитията в България намират широк отзвук в цял свят. В отзвука се открояват главно две неща: от една страна, се изразяват респект и възхищение от доблестната саможертва на борците за свобода, а от друга — съчувствие и съпричастност към жертвите на репресиите, примесени с възмущение и порицание спрямо палачите на българския народ.

Кръвопролитията и жестокостите на турските власти по време и след въстанието много скоро стават широко достояние на световната общественост чрез съобщенията на английски, руски, американски, френски, немски и други дипломати и журналисти. Особено важно значение в това отношение имат докладите и дописките на американския протестантски мисионер Е. Пиърс, на Я. Макгахан, Ю. Скайлер, Ив. дьо Вестин, княз А. Церетелев, д-р К. Шнайдер и др. В своята кореспонденция освен личните си впечатления те отразяват цялата информация, която получават нелегално от всички краища на страната.

По инициатива на руското правителство е създадена специална международна анкетна комисия със задача да проучи положението в пострадалите райони. Активна роля в комисията играят американският дипломатически представител в Цариград Юджин Скайлер и княз Алексей Церетелев — руският консул в Одрин. Към анкетьорите впоследствие се присъединява и кореспондентът на английския либерален вестник „Дейли нюз“ Я. Макгахан, който написва серия вълнуващи статии, направили силно впечатление на световната общественост. В една от тях Макгахан пише: „Казват, че българите не е трябвало да въстават и че щом са въстанали, трябвало да понесат и последиците от действията си. Но истина е, че едва ли някой народ в света би търпял и един ден насилията, грабежите и издевателствата, на които са подложени българите от векове насам. Ако някой само би се опитал да въведе в Англия такава

данъчна система, каквато се прилага тука, народът веднага би се противопоставил на правителството единодушно. Тогава защо ще обвиняваме българите, че са постъпили така, както всички ние бихме постъпили при подобни обстоятелства.“ И по-нататък добавя: „Има някои неща, които не могат да бъдат разследвани хладнокръвно. Има факти, при вида на които кръвта нервно закипява в жилите и кара мускулите да се свиват от внезапно негодувание. Има неща твърде ужасни, за да позволят каквото и да било спокойно разследване; неща толкова позорни, че окото отказва да ги гледа, а умът — да ги обсъжда.“

Благодарение на подобни публикации в печата в цяла Англия се разгръща масово движение на солидарност с българския народ. То е насочено срещу консервативното правителство на Дизраели лорд Биконсфилд — най-отявления защитник на Османската империя. Огромно впечатление правят брошурите на Уйлям Гладстон, водача на английската либерална партия в опозиция, в които заклеймява палачите на българския народ и порицава английското правителство като съучастник в извършените престъпления. Брошурите му, тенденциозно озаглавени — „Българските ужаси и Източният въпрос“ и „Уроци по клане“, се разпространяват в масов тираж и имат широк отзвук сред английската общественост. Шефът на опозицията рационално се възползва от актуалния български проблем, за да атакува остро кабинета на консерваторите. По такъв начин българската освободителна кауза намира най-неочаквано в негово лице влиятелен поддръжник.

В цяла Англия се организират множество масови протестни събрания и митинги, събират се помощи за пострадалите и т. н. Известната общественичка лейди Страгфорд например финансира болница в Батак. А такива именити представители на английската и световната културна общественост като Чарлз Дарвин, Оскар Уайлд и други издигат публично своя глас на солидарност с българите. Всичко това пряко рефлектира върху политиката на консерваторите, силно я дискредитира пред английската общественост и блокира по този начин активната подкрепа на султанския режим от страна на лондонския кабинет. Най-надеждната външнополитическа опора на Османската империя се оказва сериозно парализирана. Дори само този резултат е достатъчен, за да потвърди смисъла и политическата целесъобразност на Априлското въстание.

Априлското въстание намира широк отклик и във Франция, но за разлика от Англия тук той няма така ярко изразен антиправителствен политически характер. Реакциите на французите са продиктувани предимно от чисто хуманитарни съображения и подбуди. В

полза на българите се застъпва знаменитият френски писател Виктор Юго. През тези дни той изрича следните гневни думи на протест: „Ние ще удивим европейските правителства, като им кажем, че в тази минута съвсем близо до нас — там, пред нашите очи, убиват, палят, грабят... Да се спре всичко това! Диваците, които вършат това злодеяние, са страшни, а цивилизованите, които ги оставят да вършат тия злодеяние, са грозни.

Настанал е моментът да се издигне глас против тези зверства. Целият свят се възмущава и негодува срещу тях. Има минути, когато човешката съвест взема думата и заповядва да я слушат... Трябва да се сложи край на империите, които убиват! Да обуздаем фанатизма и деспотизма! Стига войни, убийства и кланета!“

Популярният френски публицист Емил де Жирарден също дава израз на вълненията си, предизвикани от кървавите ужаси в България. По този повод той пише няколко статии, в една от които между другото казва: „Трябва да се сложи край на целостта на Османската империя. Колкото по-бързо, толкова по-добре.“

Широк отзвук българското въстание има в Италия. В много италиански градове се провеждат митинги на солидарност с българите, създават се комитети за оказване помощ на пострадалите. Най-ярък израз на благосклонното отношение към българите през тези дни са топлите думи на симпатия, изречени от известния италиански революционер Джузепе Гарибалди. Той призовава българите да бъдат все така настойчиви и дръзки в борбата си за свобода.

Турските злодеяния в България широко се коментират и в Австро-Унгария, главно в славянска Чехия. Писателите Святопулк Чех, Елишка Краснохорска, Ян Хербен и други изразяват в свои литературно-художествени произведения чувства на съпричастност към злощастията, сполетели българския народ. Жив интерес към българския въпрос проявява и Константин Иречек — един от най-добрите познавачи на България и нейната история. В много свои статии, публикувани в немския и австрийския печат, той популяризира българската освободителна кауза и остро осъжда извършените жестокости.

Вълнуващи отзиви за случилото се в България се появяват и на страниците на румънския печат. „Убедени сме — пише в-к „Телеграфул“, — че цивилизованите страни в Европа не ще оставят... един народ така трудолюбив като българския да стане плячка на тези, които не уважават нищо и чиито престъпления преминаха всички граници.“

Прояви на съчувствие се изразяват по различни начини и в другите южнославянски страни. Словенският поет Антон Ашкерц

например пише вдъхновени стихове, в които възторжено възхвалява освободителните стремления на българите.

Своето отношение на солидарност изразяват отделни личности и обществени организации в много други страни от Европа и Америка, а дори и от далечна Япония. Прави впечатление, че българският въпрос като злободневна тема на деня по онова време привлича вниманието на хора от най-различни обществени среди. В полза на българите откликват както личности, известни със своите прогресивно-либерални политически убеждения, така и дейци с ярко изразени консервативни възгледи.

Отзвукът в Германия се отличава с интересно своеобразие. Официалната правителствена реакция е подчертано благосклонна. В съответствие със следваната политика за по-нататъшно изостряне на Източния въпрос с оглед на предизвикване на руско-турска война княз Бисмарк посреща със задоволство вестта за въстанието на българите и твърде много се надява на него. Официалните издания, контролирани от правителството, подкрепят напълно българската освободителна кауза. Най-категорично в това отношение се изявява официозът „Норддойче алгемайне цайтунг“, който в своите информации и коментарии тенденциозно преувеличава мащабите на въстанието. В него например нещата се представят така, сякаш въстанието продължава и през юни, и то със същата интензивност. А след потушаването му съответно вестникът се обявява в защита на българите и остро осъжда репресиите на турските власти. Лично Бисмарк в реч пред Райхстага на 5 декември 1876 г., изразявайки становището на германското правителство по този въпрос, заявява, че след извършените кръвопролития в България за Османската империя повече не може да има място в Европа. Във връзка с това Бисмарк недвусмислено призовава Русия да извади меча. Това свое становище той споделя и пред двамата български пратеници Драган Цанков и Марко Балабанов, на които устройва изненадващо радушен прием в Берлин.

Естествено реакциите на Бисмарк по този въпрос са мотивирани главно от политически съображения, но пред външния свят той съзнателно изтъква на преден план чисто хуманитарни доводи. Все пак независимо от мотивите фактът, че авторитетният по онова време германски канцлер публично присъединява своя глас към възмутеното световно обществено мнение в полза на българите, има важно значение за българската освободителна кауза.

За разлика от официалното правителствено становище обаче почти всички други немски обществени и политически групировки реагират или твърде сдържано, или в различна степен негативно

спрямо българските проблеми. Някои от тях дори застават открито на страната на султана и смятат българското въстание за дело на руски внушения. Това отношение очевидно е израз на опозиционно противодействие срещу външнополитическия курс на правителството. Както в Англия, така и тук отношението по българския въпрос се пречупва през призмата на вътрешнополитическите противоречия, само че с обратен знак. Докато в Англия опозицията е на страната на българите поради туркофилската ориентация на правителството, в Германия, обратно, опозицията реагира, общо взето, негативно, за да се противопостави по този начин на правителството.

2. Отзвукът на Априлското въстание в Русия

Най-голям отглас имат българските събития, разбира се, в Русия. Тук движението в подкрепа на балканските славяни фактически започва още непосредствено след въстанието в Босна и Херцеговина. Априлското въстание и последвалите го ексцесии в България му дават нови още по-мощни импулси. Спонтанна емоционална вълна на солидарност с братята славяни залива цяла Русия. Движението наистина обхваща всички социални слоеве на населението. Списание „Отечествие записки“ през септември 1876 г. отбелязва: „У нас никой не мисли друго, не иска да слуша, да говори, не желае да чете нищо друго, освен за това, което става в България.“

В защита на българското освободително дело издигат своя глас такива именити руски писатели като Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевски, И. С. Тургенев, В. М. Гаршин, В. И. Немирович-Данченко, публицистът Ив. Аксаков, големият учен-химик Менделеев, художниците К. Е. Маковски, В. В. Верешчагин и много други видни творци. Славянските комитети организират събирането на помощи за пострадалите от репресиите българи. Множество обикновени руски хора жертват от скромните си средства, за да помогнат на изпадналите в беда. Много български сирачета, предимно девойки, са приети със стипендии да учат в руски учебни заведения.

Зад естествените, спонтанните и чисто човешки реакции на хората в името на хуманизма и солидарността се забелязват обаче и някои ясно изразени политически сметки. И тук кампанията в полза на българите добива определена политическа насоченост. Влиятелни политически групировки, главно от висшите военни среди и панславистките организации, целенасочено насърчават и раздухват обществения ентусиазъм, за да атакуват царското правителство начело с княз Горчаков за отдавна възприетата и стриктно провеждана политика на въздържаност и пасивност по отношение на Източния въпрос. Възползвали се от всеобщата екзалтация, те упражняват силен натиск върху правителството, като настояват за активна настъпателна политика в духа на традиционните руски имперски амбиции на Балканите.

В този смисъл може да се каже, че със своя мощен резонанс в Русия Априлското въстание обективно оказва съществено въздействие върху царското правителство и волята на императора за промяна на политическия курс с оглед интересите на българската освободителна кауза в момента. А както знаем, точно такава е стратегическата цел, заложена във въстанието от неговите инициатори.

IX. ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЗУЛТАТИ

1. От военното поражение към политическата победа

Въстанието завършва с поражения. Всъщност от военна гледна точка този резултат е предопределен и неизбежен. Дори и най-фриволната фантазия едва ли може да допусне, че е възможно с примитивни пушки кремъклийки, с патрони фишеци, с бутафорни черешови топчета и с голи ръце да се сразди Османската империя на бойното поле. Срещу зле въоръжените български въстаници султанската власт противопоставя над 80-хилядна нередовна армия от башибозуци и черкези и около 10-хилядна редовна войска. Вражеските армейски части разполагат с модерно стрелково оръжие, с пушки система „Шаспо", „Шнайдер" и „Хенри Мартини", с артилерия от „Круп", с кавалерия и т. н. И по численост, и по качество и количество на оръжието, и по бойно-тактическа опитност противникът има абсолютно превъзходство.

Естествено това превъзходство ясно се проявява в хода на бойните действия. По всички фронтове на въстанието сраженията са съвсем неравностойни и предварително обречени. Ето защо въстанието наистина предизвиква тягостно впечатление от военна гледна точка и може да се стори някому като някаква безсмислена и нелепа авантюра. Ала както се знае, военното безсилие не означава непременно безпомощност. Понякога и отчаяната дързост води до добри резултати. И за щастие точно такъв е случаят с Априлското въстание. По силата на много обективни обстоятелства военното му поражение почти мигновено се превръща в блестяща политическа победа. „Лудите глави" се оказват прави. С всичките си неудачи и неблагополучия на бойното поле като политическа акция въстанието в края на краищата успява да реализира своите цели. Или с други думи, сражението е загубено, но въпреки всички премеждия войната е спечелена. Краят увенчава делото — след близо петвековно забвение България отново се появява върху политическата карта на Европа.

Априлското въстание през 1876 г. продължава около един месец с относително голяма интензивност. То обхваща много райони на страната, а в него участват близо 10 000 въоръжени бойци. В някои области почти цялото население се включва във въстаническата стихия, особено в началната фаза на събитията. В такъв смисъл въстанието действително има масов и всенароден характер като най-крупна въоръжена изява на българската национална революция.

Въстанието е потушено с изключителна жестокост. Над 30 000 души мъже, жени и деца са избити, стотици хиляди хора са подложени на репресии и терор, стотици селища са ограбени и опожарени. Извършените злодеяния след въстанието издълбават огромна пропаст между българите и султанска власт. По-нататъшното им съжителство става невъзможно. Неслучайно главният герой на въстанието Георги Бенковски, като наблюдава пламъците, обхванали българските селища, от върховете на Средна гора, възкликва с думите: „Моята цел е постигната! В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, от която той никога не ще оздравее. А Русия — нека тя заповяда!" В същия дух преценява смисъла на въстанието и копривщенският революционер Тодор Каблешков: „Не в куршума на кремъклийката се надявах, а в гърмежа ѝ, който трябваше да стигне до ушите на Европа, на братска Русия..."

Подобно е мнението и на Стоян Заимов. В едно свое писмо да Захари Стоянов по-късно той пише: „...Въстанието от 1876 година беше чисто българска работа, самостоятелен труд — инициатива чисто българска, поддържана с български средства. Това прави чест на нашия народ... Но че това движение не беше по народните налични сили и че то се нуждаеше от Дяда Ивана, чини ми се, че всекой признава."

Най-показателни в това отношение са показанията на Цанко Дюстабанов пред турските следствени органи след въстанието: „Аз зная много добре — заявява той, — че царството ви е голямо, че силата, войската и оръжието са във ваши ръце, че със сила не ще ви надвием; но аз зная още, че вие сте варвари и тирани, че заради въстанието ще се нахвърлите върху невинни и мирни жители и ще извършите зверства. Нашата цел не е била да ви надвием със сила, а само да ви предизвикаме да направите зверствата, които вече премного направихте, и благодарение на които се компрометирахте пред целия образован свят. И тая наша цел е достигната вече. И тъй, ние ви победихме."

Априлското въстание демонстрира пред целия свят варварския лик на султанската деспотична власт в България. А пък това от своя страна дискредитира политиката на онези държави, които

покровителстват Османската империя и прословутото статукво на Балканите. Чрез въстанието българският народ спечелва горещите симпатии на цялата световна общественост, която остро осъжда султанския режим и неговите поддръжници. По този начин политическата криза в Османската империя още повече се задълбочава, а Източният въпрос се превръща до голяма степен в български въпрос.

Освен получената морална подкрепа на световната общественост силният международен резонанс на въстанието ангажира в полза на българската освободителна кауза и някои твърде влиятелни реални политически фактори. В голямото разнообразие на международния отзвук особено благоприятно въздействие имат следните три фактора:

— постигнатата неутрализация на активната подкрепа, оказвана от английското правителство на Османската империя. Благодарение на разгърнатата силна пробългарска кампания от опозицията в Англия действията на английския кабинет в това отношение са до голяма степен парализирани;

— предизвиканото мощно движение на славянофилските опозиционни политически групировки в Русия, които получават чрез българския въпрос основания и стимули за натиск върху царското правителство с искане за активни действия по Източния въпрос. В тяхно лице българската освободителна кауза намира надежден съюзник;

— германската дипломация, която благодарение на Априлското въстание получава чудесна възможност да насочва развитието на източната криза към желаната от нея радикална развръзка. Нещо, което в дадения момент обективно съвпада с българските интереси и съдейства за крайния успех на освободителното дело.

2. Глобалната политическа радикализация на българското общество

Априлското въстание, както беше отбелязано, е дело преди всичко на радикалното течение в проявлението на българското националноосвободително движение. Именно привържениците на безкомпромисния вариант за решителни и самопожертвователни въоръжени действия са главните инициатори, организатори и непосредствени ръководители на въстанието. Но по-късно след въстанието то се превръща в мощен революционен стимулатор на цялото българско общество. Още в хода на самото въстание и особено след

неговия разгром се забелязва рязко нарастваща политическа активност, насочена в руслото на радикалното действие. Делото на революцията мобилизира, ангажира и обединява почти всички българи и ги прави съпричастни в по-нататъшния развой на събитията. Екстремната ситуация, създадена от Априлското въстание, увлича и конформистките политически групировки, които по един или друг начин са оказват във водовъртежа на революционния порой. В започналата тотална война против Османската империя се включват вече и такива български институции като Българската екзархия, дейците на „Добродетелна дружина“ и др. В този смисъл движението придобива масов общобългарски характер. Всичко това става благодарение на Априлското въстание.

Още през лятото на 1876 г., непосредствено след въстанието, в Букурещ отново възкръсва БРЦК, този път под името Българско централно благотворително общество (БЦБО). В него участват дейци от най-различни политически групировки: Киряк Цанков, Петър Енчев, Иван Грудов, Георги Золотов, Иван Вазов, Олимпий Панов, Стефан Стамболов и други. Комитетът оповестява, че целта му е да събира помощи за пострадалите от Априлското въстание в България. Фактически обаче неговата задача е друга — да организира и подготвя български доброволчески отряди за участие в състава на сръбската армия в започналата междувременно сръбско-турска война.

Под ръководството на БЦБО за кратко време са събрани и изпратени в Сърбия над 2000 доброволци. Най-активно в това отношение се проявяват Панайот Хитов, който формира няколко доброволчески чети под командата на войводите Филип Тотьо, Хр. Македонски, Ив. Кулин, С. Соколов и др. Българските отряди участват активно в сръбско-турската война. Според плановете на БЦБО те трябвало да се превърнат в хода на бойните действия на българска територия в ударна сила за ново въстание. Във връзка с това комитетът продължава да набира доброволци, за да се изгради цяла българска дивизия от 10 000 души.

Едновременно с това през лятото на 1876 г. влиятелни български обществени дейци замислят дипломатическа акция със задачата да информират пряко правителствата на великите държави за положението в страната след въстанието, като посочат и защитят официално българските искания. С тази отговорна политическа мисия са натоварени двамата видни общественици Драган Цанков и Марко Балабанов. Мисията им е организирана със съдействието на българския екзарх Антим I и лидера на „Добродетелна дружина“ Евлоги Георгиев. Тази дипломатическа инициатива се осъщес-

твява с благословията на руския посланик в Цариград Н. П. Игнатиев.

В началото на август 1876 г. официалните български пратеници напускат тайно имперската столица Цариград и се отправят най-напред за Виена, след което последователно посещават Париж, Лондон, Рим, Берлин и Петербург. Д. Цанков и М. Балабанов връчват на шестте велики държави специален предварително подготвен меморандум с българските искания за създаване на автономна българска държава. Българските пратеници са посрещнати най-радушно в Берлин и Петербург, където им оказват специално внимание. В Петербург ги приема лично цар Александър II, който им обещава, че Русия непременно ще окаже съдействие на българите, но само с мирни средства. Княз Бисмарк е по-щедър. Той смята, че Русия е „длъжна да извади меча", за да защити българите, а Германия като руския съюзник ще ѝ помага в това отношение.

3. Българският въпрос на Цариградската конференция

Най-после настъпва дългоочакваният ден, в който българският въпрос не само присъства, но застава в центъра на вниманието на европейския ареопаг на силите. Сбъдва се призивът прозрение на Христо Ботев от лятото на 1875 г.: „сега е най-сгодното време" чрез „незабавна" и „отчаяна революция" да „вземем участие в съсипването на Турция, ако не искаме да сме последни, а може би и забравени при решението на Восточния вопрос". И ето — благодарение на Априлското въстание тази цел е постигната. Българският въпрос заема подобаващо място в дневния ред на свиканата през декември 1876 г. Цариградска посланическа конференция на Великите сили.

На конференцията участват пълномощниците на Русия, Англия, Франция, Австро-Унгария, Германия и Италия. Надеждите на руското правителство, че ще успее да постигне дипломатическо решение на конфликта, се дължат на проявеното благосклонно компромисно поведение от страна на английския официален пълномощник маркиз Р. Солсбъри. Солсбъри е от онези английски политици, които са силно повлияни от продължаващата пробългарска пропагандна кампания в Англия и които същевременно смятат, че евентуалният компромис по този въпрос ще предотврати война на Русия срещу Турция, която според тях е крайно нежелателна с оглед на английските интереси в момента.

Руската делегация начело с граф Н. П. Игнатиев също проявява максимална отстъпчивост. Руското предложение за решаване на политическата криза съдържа два варианта — максимум и минимум. Вариантът максимум предвижда да се даде автономия на Босна и Херцеговина и България, а като гаранция на нейното осъществяване се предлага временна окупация на България от Русия, а на Босна и Херцеговина — от Австро-Унгария. Вариантът минимум предвижда същата автономия, на без окупация. И в двата варианта България фигурира като неделима автономна област в рамките на Османската империя. В специална инструкция до Игнатиев във връзка с руската позиция на Цариградската конференция се казва: „Ако успеем да прокараме поне нашия минимум, това ще бъде голям успех за нас, който ще ни спаси от една военна кампания, рискована от политическа и материална гледна точка, която ще се отрази пагубно върху нашите финанси... Ние предпочитаме мирното решение на въпроса и ще се поздравим, ако не ни се наложи една военна демонстрация."

В хода на преговорите Солсбъри възприема руския вариант минимум, т. е. за автономия на Босна, Херцеговина и България, но без те да бъдат окупирани. Съгласно дадената му инструкция от Петербург Игнатиев веднага заявява, че е съгласен с английските контрапретенции и Русия няма да настоява за окупация, ако силите намерят друг, по-подходящ начин, за да посрещнат изискванията на момента за необходимите гаранции.

В резултат на направените взаимни отстъпки Солсбъри и Игнатиев стигат до съгласие по всички принципни въпроси. Към постигнатото от тях споразумение се присъединяват и останалите участници на конференцията. Според изработения проект за реформи в Европейска Турция, одобрен единодушно от всички пълномощници на силите, България получава административна автономия в естествените си граници, обхващащи областите Мизия, Тракия, Македония и Добруджа. Очертаните граници съвпадат в общи линии с териториалния обхват на Българската екзархия съгласно султанския ферман от 1870 г. По настояване на австро-унгарския представител обаче и със съгласието на Солсбъри българската автономна област се разделя на две части — Източна с център Търново и Западна с център София. Руският представител не оспорва това предложение.

Това споразумение на Великите сили по време на Цариградската конференция, макар да не решава българския въпрос според надеждите и очакванията на българите, има историческо значение. За първи път подобен най-авторитетен международен форум офици-

ално признава българския народ като политически отделна и самостоятелна етническа общност с ясно очертани териториални граници.

След постигнатото единодушие по основните въпроси на 23 декември 1876 г. официално се открива Цариградската конференция, която трябва да обсъди и да реши всички неща, свързани с учредяването на двете български автономни области. Чрез своя втори представител на конференцията обаче — посланика в Турция Х. Елиът, английската делегация внезапно се отказва от постигнатото предварително споразумение и фактически дезавуира официалния си пълномощник. По този начин конференцията се проваля. Шансът за оптималното мирно решаване на българския въпрос е фатално пропуснат.

Настъпилият рязък обрат в позицията на Англия е твърде многозначителен. Интересни са мотивите. Английското правителство зорко следи хода на предварителните преговори и поведението на руските представители. Прекалено голямата отстъпчивост на руската дипломация се възприема в Лондон като проява на слабост и липса на готовност за война. Убеден, че Русия няма сериозни намерения да воюва, английският кабинет преценява, че направените отстъпки чрез Солсбъри са излишни и нецелесъобразни. Затова той решава да действа безкомпромисно от позицията на силата, отстоявайки своята традиционна политика за запазване на статуквото в Османската империя. Във връзка с това министър-председателят Дизраели нарежда на посланика Елиът без знанието на Солсбъри и външния министър лорд Дърби да направи внушения на Високата порта да се противопостави срещу решенията на конференцията, като обещае твърдата подкрепа на Англия.

По време на конференцията се разиграва комедията, че султанът дарява поданиците си с конституция, която гарантира всички необходими права и реформи на християните и решава радикално въпроса. Така че по-нататъшните занимания на конференцията се обявяват за безсмислени. На това основание Високата порта с поощрението на Англия отхвърля исканията на Великите сили.

За провала на Цариградската конференция съществено допринася и германската дипломация. Куриозното в случая е обаче, че Бисмарк действа в същата насока както английското правителство, но изхожда от съвсем други, дори диаметрално противоположни съображения. Докато Англия цели по този начин да запази статуквото, Бисмарк, напротив, се стреми към неговото разрушаване, но непременно чрез една руско-турска война. В провала на конференцията германският канцлер вижда великолепна възможност да

изправи Русия през „казус бели", т. е. на всяка цена да започне война. За разлика от англичаните той смята, че Русия все пак ще се реши да воюва.

Дръзкото поведение на Високата порта, отхвърлила решенията на Великите сили, се възприема като истинско предизвикателство, но това засяга главно Русия. Въпреки нейната безцеремонна постъпка обаче и този път руското правителство не се решава да прибегне до оръжието, а, напротив, започва пак да обмисля други дипломатически инициативи, надявайки се все още на мирен изход.

В началото на 1877 г. граф Н. П. Игнатиев обикаля кабинетите на европейските Велики сили за съгласуване на нов проект за колективна нота до Турция с искане да се изпълнят решенията на Цариградската конференция. В този документ се предявяват толкова скромни претенции към Високата порта, че дори Дизраели лорд Биконсфилд го окачествява като чисто символичен акт, с който Русия очевидно цели само да си осигури „златен мост" за отстъпление от деликатното си положение с достойнство.

От формална гледна точка дипломатическата мисия на Игнатиев завършва успешно. На 31 март 1877 г. в Лондон е подписан т. нар. Лондонски протокол, към който се присъединяват и всички останали страни — участнички в Цариградската конференция. Няколко дни по-късно обаче Високата порта отхвърля по същия безцеремонен начин и това искане на силите, окуражена пак от задкулисните сигнали на Лондон и Берлин, че освен Русия никой друг не стои сериозно зад него.

При създалата се критична ситуация в развоя на източната криза Русия няма повече друг изход, освен да обяви война на Турция. В противен случай тя рискува да разруши своята репутация като покровител и съюзник на балканските славяни под турска власт, а това съответно означава да подрони сериозно позициите си на Балканския полуостров.

На 24 април 1877 г. след драматични дебати в руското държавно ръководство цар Александър II обявява война на Османската империя. Това съдбоносно решение е възловият момент, който увенчава с успех усилията на българската национална революция като активен политически субект в хода на източната криза. Няма никакво съмнение, че тъкмо Априлското въстание стои в основата на всички останали фактори и обстоятелства, които налагат в края на краищата настъпилата промяна в курса на руската външна политика по Източния въпрос. Същевременно обаче от този момент нататък българската революция престава да бъде активен политически субект в последвалата развръзка на събитията. Възможнос-

тите на радикалния политически вариант за действие се изчерпват напълно. От този момент по силата на редица обективни обстоятелства българското националноосвободително движение се превръща в пасивен обект на голямата политика, без никакви възможности за влияние върху финалната развръзка. В заключителната фаза на източната криза всичко се решава без участието на българите и мимо тяхната воля от всемогъщите коронован владетели на Европа в съответствие с техните интереси, претенции и сложни взаимоотношения. Това практически означава, че макар да постига своето освобождение чрез Априлското въстание, българският народ не може да възстанови националната си държава върху цялата територия на българското етническо землище. Така съдбовният проблем за национално освобождение прераства оттук нататък в нов мъчителен проблем, свързан с националното обединение на българското отечество.

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ИСТОРИОГРАФСКИ ПРОБЛЕМИ НА ПОДХОДА КЪМ ТЕМАТА.... 7
1. Априлското въстание като продукт и кулминация на Българското национално възраждане..... 9
2. Причините, характерът и движещите сили на Априлското въстание. 13
3. Военните и политическите аспекти на въстанието..... 15
4. Международните измерения на въстанието..... 17

II. МАТЕРИАЛНИ И ДУХОВНО-ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ 20
1. Развитието на буржоазнопазарни отношения..... 20
2. Демографският растеж..... 24
3. Българската национална самоидентификация..... 25
4. Социалната опора на националната революция..... 28

III. ПОЯВА НА ИДЕЯТА ЗА ОБЩОБЪЛГАРСКО ВЪСТАНИЕ..... 30
1. Първите опити за реализация на националноосвободителната идея 30
2. Българската освободителна кауза в тресавището на Източния въпрос. 36
3. Политическата стагнация в освободителното движение..... 43

IV. ПРЕВРЪЩАНЕ НА ИДЕЯТА ЗА ВСЕНАРОДНО ВЪСТАНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКА СТРАТЕГИЯ..... 46
1. Преходът към организирано националноревюционно движение.. 46
2. Изграждането на Вътрешна революционна организация (ВРО)..... 50
3. Българският революционен централен комитет (БРЦК)..... 52

V. НАЧАЛО НА НОВА ПОЛИТИЧЕСКА КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ..... 54
1. Източният въпрос под напора на германското обединение..... 54
2. Източният въпрос и френско-германският конфликт..... 56
3. Началото на източната криза (1875—1878)..... 58
4. Курсът към въстание в България..... 59

VI. ГЮРГЕВСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ..... 62
1. Вземане на решение за въстание (пролетта на 1876 г.)..... 62
2. Непосредствената подготовка за въстанието..... 66
3. Събранието на Оборище..... 75

VII. НАЧАЛО И ХОД НА БОЙНИТЕ ДЕЙСТВИЯ..... 78
1. Преждевременното обявяване на въстанието..... 78
2. Драматични сражения в страната..... 80
3. Четническата акция на Христо Ботев..... 84

VIII. МЕЖДУНАРОДЕН ОТЗВУК..... 88
1. Априлското въстание и реакцията на европейската общественост.. 88
2. Отзвукът на Априлското въстание в Русия..... 92

IX. ПОЛИТИЧЕСКИ РЕЗУЛТАТИ..... 94
1. От военното поражение към политическата победа..... 94
2. Глобалната политическа радикализация на българското общество.. 96
3. Българският въпрос на Цариградската конференция..... 98

КОНСТАНТИН КОСЕВ
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ –
ПРЕЛЮДИЯ КЪМ ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Българска Второ преработено издание
Редактор **Мария Герчева** Техн.редактор
Правда Глогинска Коректор **Катя Тошева**
Изд. индекс 836 Формат 60×84/16 Печ. коли 6,50
Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов"
1113 София ул. „Акад. Г. Бончев" бл. 5 Поръчка № 1032
http://wwwbgob.net/acad_publ_house.asp ISBN 954-430-737-0